

Rapport over antigendercampagnes in België

Verantwoordelijke

David Paternotte (ULB)

Auteurs

Alexandra Ana (FNRS/ULB)

Neil Datta (EPF)

Archibald Gustin (FNRS/ULiège/VUB)

David Paternotte (ULB)

Onderzoek afgerond in september 2023 en gepubliceerd in juli 2024.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen

Inleiding

Hoofdstuk 1: Antigendercampagnes in Europa en in de wereld

1. Wat zijn antigendercampagnes?
 - 1.1. Nieuwe conservatieve campagnes
 - 1.2. Genderkritiek
 - 1.3. Wat zijn antigendercampagnes niet?
2. Algemeen overzicht
 - 2.1. Doelen
 - 2.2. Historiek
 - 2.3. Actoren
 - 2.4. Actietoolbox

Hoofdstuk 2: De situatie in België

1. Meer en diversere doelen
 - 1.1. Recht op abortus
 - 1.1.1. Actoren
 - 1.1.2. Thema's en eisen
 - 1.1.3. Actietoolbox
 - 1.2. Homoseksualiteit, homohuwelijk en homo-ouderschap
 - 1.3. Gender- en seksuele voorlichting
 - 1.4. Euthanasie
 - 1.5. Transthema's
 - 1.6. Transhumanisme
 - 1.7. Antiwokisme
2. Wisselende actoren: van katholiek activisme tot concurrerende rechtse groepen
 - 2.1. De katholieke hiërarchie en het katholieke middenveld
 - 2.2. Het rechtse spectrum

Hoofdstuk 3: Brussel, mondiale hoofdstad van antigenderorganisaties

1. Overzicht van Europese antigenderorganisaties
2. Internationale fora
3. Actiemiddelen
4. Een echte institutionele aanwezigheid, zij het met een tot nu toe beperkte impact
5. Euthanasie, een thema dat België in het buitenland op de kaart zet

Bevindingen

Referenties

Lijst van afkortingen

ACLJ: American Center for Law and Justice
 ADF: Alliance Defending Freedom
 CARE: Christian Action Research Education
 CDH: Centre Démocrate Humaniste
 CD&V: Christen-Democratisch en Vlaams
 C-FAM: Center for Family and Human Rights
 EHRM: Europees Hof voor de Rechten van de Mens
 COMECE: Commissie van Bisschoppenconferenties van de Europese Unie
 CPAC: Conservative Political Action Conference
 ECLJ: European Centre for Law and Justice
 ECPM: European Christian Political Movement
 ECR: European Conservatives and Reformists
 EDW: European Dignity Watch
 EVRAS: Éducation à la vie relationnelle, affective et sexuelle
 FAFCE: Federation of Catholic Family Associations in Europe
 FWB: Federatie Wallonië-Brussel
 GACEPHA: Groupe d'Action des Centres Extra-Hospitaliers Pratiquant l'Avortement
 DMS: Draagmoederschap
 ID: Identity and Democracy
 IOF: International Organization for the Family
 VZO: Vrijwillige zwangerschapsonderbreking
 MCC: Mathias Corvinus Collegium
 MR: Mouvement Réformateur
 N-VA: Nieuw-Vlaamse Alliantie
 VN: Verenigde Naties
 PiS: Prawo i Sprawiedliwość
 MBV: Medisch begeleide voortplanting
 PMS: Psycho-medisch-sociaal
 PSE: Promotion de la Santé à l'École
 PNFV: Political Network for Values
 EVP: Europese Volkspartij
 SGP: Staatkundig Gereformeerde Partij
 TERF: Trans Exclusionary Radical Feminist
 TFP: Tradition, Family and Property
 UA: Universiteit Antwerpen
 UCL: Université Catholique de Louvain (ook UCLouvain)
 ULB: Université Libre de Bruxelles
 EU: Europese Unie
 VB: Vlaams Belang (het vroegere Vlaams Blok)
 VUB: Vrije Universiteit Brussel
 WCF: World Congress of Families
 WTA: World Transhumanist Association
 WYA: World Youth Alliance

Inleiding

September 2023, België schrikt wakker. In Wallonië hebben vandalen lelijk huisgehouden in verschillende scholen en in sommige scholen werd brandgesticht. De politie ontdekt een raadselachtige graffitiboodschap "No EVRAS": brengt seksuele voorlichting onze scholen in gevaar? Op dat moment voert Franstalig België, na een jarenlange impasse, eindelijk een systeem door dat bekend staat onder het acroniem EVRAS (Éducation à la vie relationnelle, affective et sexuelle). Terwijl de politieke wereld hierover zo goed als op één lijn zit, duiken er verschillende vormen van protest op in de samenleving: demonstraties, interventies in de pers, lobbying, juridische stappen en zelfs politiek vandalisme. Deze schokgolf schrikt ook Vlaanderen op en wekt de interesse van de buitenlandse media. Verontwaardiging en onbegrip overheersen in de reacties van de politiek en de media. Niemand verwachtte zo'n acties, die de democratie in gevaar lijken te brengen.

Dit recente voorbeeld toont de transformatie en versnelling van de antigendercampagnes in België. Hoewel ons land lange tijd een uitzondering was in Europa, hebben de ontwikkelingen van de afgelopen jaren ook in ons land nieuwe actoren en nieuwe thema's naar de voorgrond gebracht. Alles lijkt erop te wijzen dat de situatie veranderd is en dat steeds meer actoren zich vandaag met deze vraagstukken bezighouden. Dit rapport wil daarom de huidige stand van zaken van deze campagnes in kaart brengen. Uitgangspunt is het hoofdstuk dat Sarah Bracke, Wannes Dupont en David Paternotte in 2017 publiceerden in het boek *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*, waarin destijds werd gewezen op de beperkte ontwikkeling van dergelijke mobilisaties en de afwezigheid van groeihaarden op korte of middellange termijn. In dit rapport zullen we onder meer aantonen dat de situatie vandaag radicaal veranderd is. Er zijn nieuwe mobilisatie domeinen ontstaan, bijvoorbeeld rond de rechten van trans personen of het recht op euthanasie, en nieuwe, vooral politieke actoren beginnen in te zien dat ze mee op de kar moeten springen. Bovendien is het zwaartepunt van deze campagnes verschoven van het zuiden naar het noorden van het land en zijn de interacties met Europese en internationale bewegingen, die weliswaar niet echt zichtbaar zijn, de laatste jaren in intensiteit toegenomen.

Om deze situatie beter te begrijpen, is dit rapport onderverdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk belicht het fenomeen antigendercampagnes en definieert het. Het vat de conceptuele, historische en empirische elementen samen die essentieel zijn om de toestand in België te situeren en te begrijpen. Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de ontwikkeling van deze campagnes in België. Het verkent de debatten rond zeven thema's: het recht op abortus, de juridische erkenning van homoseksualiteit, gender- en seksuele voorlichting, het recht op euthanasie, transthema's, transhumanisme en wokisme. Ten tweede beschrijft het een belangrijke verschuiving in het zwaartepunt van deze mobilisaties, van actoren uit de conservatieve rand van de Katholieke Kerk naar mobilisaties die meer politiek dan religieus van aard zijn en zich rechts of extreemrechts van het politieke spectrum bevinden. Dit is ongetwijfeld de belangrijkste transformatie die waarschijnlijk zal leiden tot grootschaligere campagnes. Tot slot wordt in een derde hoofdstuk het Europese en internationale antigenderlandschap in verband gebracht met België en wordt de aanwezigheid van verschillende van deze actoren in Brussel als Europese hoofdstad belicht. Aan de hand van het recht op euthanasie toont het tot slot aan welke risico's deze interacties inhouden voor in België erkende rechten.

Elf maanden lang, van oktober 2022 tot september 2023, werkte een interdisciplinair en interuniversitair team aan dit onderzoek, bestaande uit collega's van de Université Libre de Bruxelles (Alexandra Ana en David Paternotte), de Université de Liège (Archibald Gustin) en het European Parliamentary Forum for Sexual & Reproductive Rights (Neil Datta). Dit rapport is gebaseerd op de bundeling van deze expertise, met een nooit eerder geziene focus op de Belgische casus. Het wordt aangevuld met gesprekken met middenveldorganisaties die actief de rechten van vrouwen, LGBTQI+-personen en het secularisme in België verdedigen, in het bijzonder tijdens verschillende bijeenkomsten in Brussel en online.

Hoofdstuk 1: Antigendercampagnes in Europa en in de wereld

Dit hoofdstuk zoomt in op de antigendercampagnes en hun voornaamste kenmerken. Het probeert dit fenomeen allereerst te definiëren door aan te geven wat er niet onder valt en door aandacht te besteden aan de discours die aan de grondslag liggen van deze mobilisaties, die worden gebundeld onder de noemer 'gendertheorie' of 'genderideologie'. Vervolgens worden de belangrijkste kenmerken van elk van deze mobilisaties beschreven. Tot slot worden de doelen van deze campagnes belicht, wordt hun geschiedenis geschetst en worden de verschillende categorieën van actoren wereldwijd en hun belangrijkste actiemiddelen overlopen.

1. Wat zijn antigendercampagnes?

1.1. Nieuwe conservatieve campagnes

Antigendercampagnes, die soms ook als 'bewegingen' of 'beleid' worden aangeduid, verwijzen eigenlijk naar een reeks initiatieven gericht tegen vrouwenrechten, gendergelijkheid, seksuele en reproductieve rechten en LGBTQI+-rechten (Kuhar & Paternotte, 2017). Deze in tijd en ruimte gesitueerde campagnes begonnen halverwege de jaren 2000 in Europa, werden in het daaropvolgende decennium intensiever en bestaan vandaag nog steeds. Hoewel deze campagnes aanvankelijk vaak werden aangestuurd door religieuze actoren en/of het maatschappelijk middenveld, werden ze in verschillende landen overgenomen door politieke en staatsactoren en worden ze in bepaalde autoritaire en/of onliberale contexten zelfs rechtstreeks door hen georkestreerd (Paternotte, 2023; Corrêa, House en Paternotte, 2023)¹. Bovendien hebben deze campagnes zich in verschillende vormen verspreid naar alle uithoeken van de wereld. In Europa hebben ze in de meeste landen voet aan de grond gekregen en ook Latijns-Amerika is een epicentrum van dergelijke mobilisaties. Vanuit deze twee regio's hebben deze mobilisaties zich verspreid via culturele, religieuze (vooral christelijke) en politieke (populisme en autoritarisme) weg en vinden ze vandaag ingang in uiteenlopende landen als Australië, Canada, Zuid-Korea, de Verenigde Staten, Ghana, Israël, Kenia, Tunesië of Turkije.

Iets meer dan tien jaar geleden werd om twee redenen de term 'antigender' bedacht. Aan de ene kant benadrukt deze term, tegenover statocentrische analyses die vaak gekleurd worden door methodologisch nationalisme (Paternotte, 2015), overeenkomsten tussen zaken die ogenschijnlijk los van elkaar staan en die op het eerste gezicht verschillende doelen hebben. Hij benadrukt ook dat deze campagnes onderdeel zijn van hetzelfde fenomeen, ook al nemen ze, afhankelijk van de context, verschillende vormen aan (Norocel & Paternotte, 2023 ; Paternotte, 2023). Aan de andere kant benadrukt deze term de nieuwheid van deze aanvallen wat betreft het discours en hun strategieën. Hoewel er bepaalde conservatieve actoren bij betrokken zijn die al lang strijden tegen gender- en seksuele gelijkheid (zoals de Katholieke Kerk of bepaalde conservatieve lobby's), mogen deze campagnes niet gezien worden als een herhaling van vroegere mobilisaties. Hoewel sociaal, religieus en cultureel conservatisme altijd heeft bestaan (zij het in uiteenlopende vormen, afhankelijk van plaats en tijd), probeert de term 'antigendercampagnes' een nieuwe golf van verzet tegen gelijkheid op het gebied van

¹ Precies om die reden gebruiken we liever de termen 'campagnes' of 'beleid' in plaats van 'bewegingen'. Die laatste term beperkt deze mobilisaties namelijk eerder tot het middenveld.

gender en seksualiteit zichtbaar te maken. Ook al zijn bij deze aanvallen bekende actoren betrokken, toch berusten ze op nieuwe discursieve kaders en nieuwe vormen van mobilisatie, waardoor een strijd die soms al lang aan de gang is een nieuw elan krijgt. Naast discursieve transformaties belicht de literatuur drie belangrijke veranderingen ten opzichte van eerdere mobilisaties: een generatievernieuwing, een grotere professionalisering en een toenemende integratie in transnationale netwerken.

Ten eerste zou het verkeerd zijn om antigenderactoren te zien als de erfgenamen van de conservatieve of religieuze lobby's van de jaren 1980 en 1990 die stredden tegen de maatschappelijke aanvaarding van abortus of homoseksualiteit. Hoewel er sprake kan zijn van persoonlijke en institutionele continuïteit, zijn de betrokken actoren diverser en verschijnen er nieuwe generaties activisten op het toneel. Deze vormen van verzet hebben nieuwe rekruten aangetrokken, een fenomeen dat wordt versterkt door de opkomst van een gerichte vormingsinfrastructuur, met seminars en vormingssessies, 'advocacy academies' en nieuwe instellingen voor hoger onderwijs (Paternotte & Verloo, 2021).

Ten tweede zijn deze organisaties steeds professioneler geworden, hebben ze actie- en organisatiemethoden uit de wereld van de ngo's overgenomen en beschikken ze nu over flink wat middelen. Die transformatie houdt ook in dat ze vaardigheden verwerven die nodig zijn voor politieke belangenbehartiging en juridische mobilisatie en voor het ontwikkelen van middellange- en langetermijnstrategieën. Deze organisaties hebben ook een belangrijke aanwezigheid op het internet en in netwerken opgebouwd, met name via online petitieplatformen en de oprichting van alternatieve media. Tot slot hebben ze vaardigheden ontwikkeld op het gebied van fondsenwerving, onder meer via crowdfunding (Datta, 2021).

Ten derde zijn deze actoren steeds meer ingeschakeld in transnationale netwerken, die de afgelopen jaren aan slagkracht hebben gewonnen (Ayoub & Stoeckl, 2024 ; Datta & Paternotte, 2023). Zoals we in hoofdstuk 3 zullen zien, moeten we hier een onderscheid maken tussen twee soorten transnationalisering, die beide een invloed hebben op België. Aan de ene kant zien we nieuwe transnationale organisaties ontstaan, maar stellen we ook vast dat organisaties van Amerikaans christelijk rechts steeds meer vertakkingen krijgen in Europa of internationaal. Aan de andere kant zien nieuwe fora en evenementen het daglicht die nationale en transnationale actoren samenbrengen. We stellen vast dat er niet alleen politieke en activistische ruimtes ontstaan, maar dat er ook steeds meer evenementen en bijeenkomsten worden georganiseerd door staten, ook Europese staten.

1.2. Genderkritiek

Hoewel deze campagnes op het eerste gezicht dispaars lijken, blijken ze bij nadere beschouwing een gemeenschappelijke kritiek te hebben op het begrip gender, waarnaar onder meer wordt verwezen als 'ideologie' of 'gendertheorie'. Volgens een emische benadering (Avanza, 2018) worden deze mobilisaties samengebracht onder de noemer 'antigendercampagnes' (Kuhar & Paternotte, 2017). Volgens deze actoren (die zichzelf niet als 'antigender' zien) is 'gender' immers de intellectuele matrix achter de wetten en het beleid waar ze zich tegen verzetten: abortus, anticonceptie, homohuwelijk, rechten van trans personen, echtscheiding, gender- en seksuele voorlichting, genderstudies, gendermainstreaming, het Verdrag van Istanbul, euthanasie enz. De termen 'genderideologie'

of 'gendertheorie' mogen daarom niet verward worden met recente ontwikkelingen in genderstudies of genderbeleid, maar verwijzen naar een reeks argumenten die door specifieke actoren worden geconstrueerd voor zowel politieke als epistemische doeleinden.

Volgens heel wat auteurs is dit discours eind jaren 1990 ontstaan in verschillende katholieke kringen (Case, 2012; Bracke & Paternotte, 2016 ; Favier, 2014; Garbagnoli, 2014; Garbagnoli & Prearo, 2017 ; Morán Faúndes, 2019; Paternotte, 2015). De Heilige Stoel heeft er onder leiding van paus Johannes Paulus II immers alles aan gedaan om ervoor te zorgen dat de katholieke sociale leer de boventoon voerde op de VN-conferenties in Caïro over bevolking en ontwikkeling (1994) en in Peking over vrouwenrechten (1995). Ondanks die inspanningen kon de diplomatie van het Vaticaan de introductie van de termen 'seksuele en reproductieve gezondheid en reproductieve rechten' (*sexual and reproductive health and reproductive rights* in het Engels) en 'gender'² in het officiële vocabulaire van de Verenigde Naties niet voorkomen (Corrêa, 2022a).

Deze ontwikkelingen werden door de Heilige Stoel gezien als een nederlaag (Buss, 1998, 2004; Corredor, 2019) en het discours over 'genderideologie' was een poging van de Katholieke Kerk om hierop een epistemisch én politiek antwoord te geven. Aan de ene kant biedt dit discours een analytisch kader om te begrijpen wat er bij VN is gebeurd³. Het was de Amerikaanse katholieke journaliste Dale O'Leary, die in Peking aanwezig was, die de eerste pogingen tot een verklaring in termen van gender formuleerde en doorgaf aan de Vaticaanse autoriteiten, in de eerste plaats kardinaal Ratzinger (Case, 2019). Uitgaande van het begrip 'genderfeminisme', voorgesteld door de Amerikaanse conservatieve intellectueel Christina Hoff Sommers (1994), verklaart O'Leary deze mislukkingen door de opkomst van het begrip gender, dat het begrip geslacht in het taalgebruik van de VN zou hebben verdrongen. Hoewel die op het eerste gezicht onschuldig lijkt, is de term eigenlijk een soort van onderzeeër of paard van Troje dat heel veel eisen omvat die niets te maken hebben met gelijkheid tussen mannen en vrouwen, zoals abortus, homorechten of, recenter, de rechten van trans personen. Er gaat ook een slinkse poging achter schuil om een ideologische agenda of 'genderagenda' af te dwingen (O'Leary, 1997).

Aan de andere kant is de opkomst van het antigenderdiscours een bewijs dat het Vaticaan werkt aan een tegenstrategie. Met deze gramsciaans geïnspireerde strategie wil het Vaticaan de betekenis van het begrip gender veranderen door de definitie ervan te vervagen en het zich zo toe te eigenen dat het onschadelijk wordt. Door de ideeënstrijd aan te gaan hopen deze katholieke denkers en leiders de betekenis van het begrip gender in het publieke en politieke debat te veranderen en op de langere termijn politieke en sociale hervormingen te bekomen die dichter bij de sociale leer van de kerk staan.

De ontwikkeling van dit discours was het onderwerp van verschillende bijeenkomsten en colloquia en krijgt, hoewel er enkele voorlopers te vinden zijn in geschriften van kardinaal Jozef Ratzinger (Ratzinger & Messori, 1985; Case, 2019), medio jaren 2000 vaste vorm. Deze datum wordt bevestigd door de opeenvolgende goedkeuringen van verschillende basisdocumenten door de dicasterieën van het Vaticaan. In 2003 publiceerde de Congregatie

² Wel is het zo dat het actieplatform van Peking als gevolg van dit verzet geen duidelijke definitie van gender bevat.

³ Die erin slaagde om andere nieuwigheden tegen te houden, zoals de introductie van de term 'lesbisch'.

voor de Geloofsleer, voorgezeten door kardinaal Ratzinger, haar *Beschouwingen over voorstellen om verbintenissen tussen homoseksuele mensen voor de wet te erkennen* en in 2004 de *Brief aan de bisschoppen van de Katholieke Kerk over de samenwerking van mannen en vrouwen in de Kerk en in de wereld*. In hetzelfde jaar publiceerde de Pauselijke Raad voor het Gezin, die toen werd geleid door de Colombiaanse kardinaal Trujillo, de originele Italiaanse versie van het *Lexicon van dubbelzinnige en controversiële termen over gezins-, levens- en ethische kwesties*, een soort bio-ethisch woordenboek dat verschillende basisteksten over deze kwesties bevat en tot doel heeft de sociale leer van de kerk uiteen te zetten.

Twee Belgische katholieke intellectuelen speelden een sleutelrol in de ontwikkeling van dit denken: Mgr. Michel Schooyans, hoogleraar emeritus aan de Université Catholique de Louvain, die een groot deel van zijn carrière doorbracht in het Vaticaan, en Marguerite Peeters, een Belgisch-Amerikaanse die na haar samenwerking met Mgr. Schooyans⁴ haar eigen ngo oprichtte: Dialogue dynamics on human identity and global governance⁵.

1.3. Wat zijn antigendercampagnes niet?

Zoals hierboven al werd aangehaald, zou het een vergissing zijn om antigendercampagnes te zien als de voortzetting van een oudere strijd zonder de nieuwigheid ervan te begrijpen. Het zou ook verkeerd zijn om te denken dat dit de laatste zwanenzang zou zijn van conservatieve actoren. Hoewel deze campagnes deel uitmaken van oudere genealogieën, lijkt het ons productiever om ze te zien als een nieuwe golf van conservatief activisme op het gebied van gender en seksualiteit, aangestuurd door activisten en organisaties die in staat zijn om nieuwe generaties activisten op te leiden en die de middelen hebben om een permanente speler te worden in het politieke landschap in Europa en elders.

Toch wordt deze uitdrukking 'antigendercampagnes' steeds vaker gebruikt om te verwijzen naar alle vormen van verzet tegen gender- en seksuele gelijkheid in zowel wetenschappelijke als activistische literatuur, wat niet strookt met de oorspronkelijke bedoelingen van dit begrip. Het klopt dat dit fenomeen zich over de hele wereld verspreidt, waardoor het naar steeds meer uiteenlopende realiteiten in steeds heterogenere contexten verwijst. Voor zowel analytische als beleidsdoeleinden lijkt het echter raadzaam om verschillende fenomenen niet op één hoop te gooien onder deze term, maar ze zorgvuldig te onderscheiden om te zien hoe ze zich tot elkaar verhouden. We denken in het bijzonder aan het antifeminisme, masculinisme, patriarchaat, antitrans/TERF-mobilisaties en mobilisaties voor vaderrechten, allemaal fenomenen die een verschillende oorsprong en geschiedenis hebben. Een dergelijk

⁴ De in 2022 overleden Michel Schooyans was een Belgische priester en theoloog, hoogleraar emeritus aan de Université Catholique de Louvain. Schooyans werkte vele jaren nauw samen met het Vaticaan: hij was adviseur van de inmiddels ontbonden Pauselijke Raad voor het Gezin en was lid van de Pauselijke Academie voor Sociale Wetenschappen. Het boek dat hij in 1997 publiceerde, *L'Évangile face au désordre mondial* (met een voorwoord van kardinaal Ratzinger), was een van de eerste analyses van de rol van de VN in de verspreiding van de 'genderideologie'. Zijn bezorgdheid over het begrip gender komt voort uit zijn werk over wat hij omschrijft als een 'demografische winter'. De Belgisch-Amerikaanse Marguerite Peeters is gevestigd in Brussel en houdt zich bezig met internationale ontwikkeling, met een bijzondere belangstelling voor Afrika. Ze was een naaste medewerker van de Guinese kardinaal Robert Sarah en adviseur van de Pauselijke Raad voor de Leken en de Pauselijke Raad voor de Cultuur, twee dicasterieën die intussen werden ontbonden. Ze schreef het boek *Le Gender, une norme mondiale ? Pour un discernement* (2013), dat in heel wat talen is vertaald, onder meer in het Duits, Engels, Spaans, Italiaans, Pools en Portugees.

⁵ <https://dialoguedynamics.com/>

gebruik negeert bovendien de geschiedenis van het begrip, waarbij het lukraak verwijst naar elke vorm van verzet of tegenkanting doorheen de tijd, ruimte en levensdomeinen. Door te veronderstellen dat er noodzakelijke en wezenlijke verbanden zijn met andere fenomenen zoals racisme, nativisme, nationalisme of neoliberalisme - bijvoorbeeld als onderdeel van een mondiaal rechts programma - dreigen we tot slot in dezelfde gedachtegang te verzanden.

2. Algemeen overzicht

Dit deel geeft een beschrijving van de antigendercampagnes, waarbij gekeken wordt naar hun doelen, hun geschiedenis, de actoren erachter en hun actiemiddelen en strategieën.

2.1. Doelen

De antigendercampagnes mikken op een breed scala aan doelen in heel Europa. Die worden niet overal, tegelijkertijd of afzonderlijk aangevallen. Deze aanvallen hebben bovendien geen vaste volgorde waarbij dus het ene doel volgens een vooraf bepaalde volgorde volgt op het andere. Antigenderactoren besteden integendeel aandacht aan het sociale en politieke debat en houden rekening met de culturele kenmerken van de context waarin ze actief zijn. Op basis daarvan kiezen ze de thema's die het meest waarschijnlijk steun zullen mobiliseren of hun tegenstanders zullen verdelen (zoals draagouderschap of de rechten van trans personen). Zo boden de parlementaire besprekingen over de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en de ratificatie van het Verdrag van Istanbul mogelijkheden voor mobilisatie in verschillende contexten. Bovendien zijn deze aanvallen niet alleen gericht op het nationale niveau, maar ook op het lokale, regionale, Europese en/of internationale niveau (Europese Unie, Raad van Europa, Organisatie van Amerikaanse Staten of Verenigde Naties). Wanneer we een vergelijking maken, onderscheiden we vijf grote doelen. Onderstaande lijst is uiteraard niet volledig en in de toekomst zullen er waarschijnlijk nog nieuwe doelen bijkomen. We overlopen deze doelen in chronologische volgorde van hun verschijning in de globale geschiedenis van antigendercampagnes.

1. **Seksuele en reproductieve rechten** zoals het recht op abortus, toegang tot anticonceptie (inclusief noodanticonceptie), het recht op echtscheiding en toegang tot voortplantingstechnologieën. Omwille van het katholieke discours dat de cultuur van het leven tegenover de cultuur van de dood stelt en dat abortus en euthanasie in hetzelfde conceptuele continuüm plaatst, is dit laatste thema een van de doelen van antigendercampagnes in sommige landen geworden, waaronder België (zie hoofdstuk 2).
2. **LGBTQI+-rechten**⁶, meer bepaald het recht op het burgerlijk huwelijk (maar ook de invoering van andere vormen van burgerlijke verbintenissen), het recht op adoptie en de bescherming van gezinnen met homo-ouders, transrechten (verandering van voornaam, burgerlijke stand, toegang tot bepaalde plaatsen en diensten enz.), niet-discriminatie op basis van seksuele oriëntatie, genderidentiteit of genderexpressie.

⁶ De rechten van interseksuele personen, die lange tijd buiten schot zijn gebleven, kwamen onlangs onder vuur te liggen in Ghana en in verscheidene antitranswetten die onlangs in Rusland en in de Verenigde Staten werden goedgekeurd. Dit thema krijgt steeds meer aandacht in de antigenderliteratuur.

Het belang van deze verschillende elementen fluctueert in de tijd en vandaag zijn het de rechten van trans personen die steeds meer in vraag worden gesteld.

3. **Kinderrechten/kinderbescherming**: verzet tegen verplichte scholing ten gunste van thuisonderwijs, verzet tegen programma's voor gender- en seksuele voorlichting ten gunste van meer ouderlijke controle over onderwijsprogramma's. Dit houdt in dat de rol van de staat in de privésfeer van opvoeding en gezin wordt betwist en dat de keuzevrijheid bij de ouders moet liggen.
4. **'Gender'** als begrip dat aan de basis ligt van verschillende publieke actiemechanismen - wetten en beleid tegen gendergeweld (te beginnen met het Verdrag van Istanbul), gendermainstreaming, gendergelijkheidsbeleid - en verscheidene onderzoeks- en onderwijsdomeinen, vooral genderstudies (maar ook de bredere discussie over wokisme).
5. **Wetten en overheidsbeleid tegen haatmisdrijven, haatzaaien en discriminatie**, ter verdediging van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. Aan de basis van dit discours ligt vaak een zienswijze die de actieve tussenkomst van de staat in de bevordering en bescherming van individuele rechten (mensenrechten, sociale rechten, milieurechten enz.) betwist.

Ondanks de verscheidenheid aan doelen die worden aangevallen, zijn antigendercampagnes vergelijkbaar in termen van hun mobilisatie- en actiemiddelen (Kuhar & Paternotte, 2017) en vormen ze een transnationaal bouw pakket waar heel veel verschillende actoren gebruik van kunnen maken. Ter illustratie: de antigendercampagnes begonnen op hetzelfde moment en in vergelijkbare vorm in Bulgarije en Roemenië, maar waren gebaseerd op zeer verschillende thema's: de ratificatie van het Verdrag van Istanbul in Bulgarije en de grondwettelijke definitie van het huwelijk in Roemenië. Bovendien werden deze campagnes in sommige landen, zoals Kroatië, gelanceerd als een preventieve maatregel om te voorkomen dat progressieve actoren bepaalde eisen zouden gaan stellen. Tot slot worden in landen waar een proces van autocratisering aan de gang is, zoals Hongarije of Rusland, antigendercampagnes door de staat gebruikt om de aandacht af te leiden van de antidemocratische neigingen van het regime en om meer steun te krijgen bij de bevolking voor zijn acties.

Wanneer we naar deze voorbeelden kijken, lijkt het simplistisch om antigendercampagnes te analyseren in termen van 'backlash' of 'terugslag', d.w.z. als een conservatieve reactie op en weigering van progressieve eisen volgens een actie-reactie logica (Paternotte, 2021). Deze vaststelling impliceert niet dat deze actoren zich niet mobiliseren tegen bepaalde rechten of overheidsbeleid, maar wel dat we complexere causaliteiten moeten onderzoeken en de mechanismen moeten bestuderen waarbij het begrip gender ook wordt gemobiliseerd omwille van zijn symbolisch potentieel en zijn vermogen om actoren te verenigen die a priori heel verschillend zijn (Franklin, 2022; Paternotte, 2023; Corrêa, House en Paternotte, 2023). Dit is een van de fundamentele van het begrip 'symbolische lijm', volgens hetwelke coalities van actoren konden ontstaan ook al hadden deze actoren op het eerste gezicht niets met elkaar gemeen behalve hun verzet tegen de 'genderideologie' (Kováts & Pöim, 2015; Grzebalska, Kováts & Pető, 2017; Kováts, 2021).

2.2. Historiek

Zoals hierboven al werd aangegeven, ontstaan antigendercampagnes halverwege de jaren 1990 in katholieke kringen dicht bij het Vaticaan, hoewel ze zich over een langere periode afspelen (Bracke & Paternotte, 2016 ; Ayoub & Stoeckl, 2024). De bedoeling is om een kader te creëren voor het analyseren en verklaren van de mislukkingen bij de VN en om een resoluut discursieve tegenstrategie voor te stellen. Deze eerste fase duurt ongeveer tien jaar en eindigt halverwege de jaren 2000. Vervolgens breekt er een tweede fase aan die wordt gekenmerkt door de verspreiding van deze ideeën buiten de intellectuele cenakels die ze hadden voortgebracht en door mobilisaties die zich dit discours geleidelijk eigen maken. Die laatste zijn de voorloper van de antigenderbewegingen die in de jaren 2010 een hoogtepunt bereiken. In Europa ontwikkelen deze mobilisaties zich vooral in Spanje (2004-2005), Kroatië (2006), Italië (2007) en Slovenië (2009).

In deze fase blijft de Katholieke Kerk een centrale rol vervullen als forum voor reflectie en mobilisatie, als communicatiekanaal en als drijvende kracht. In veel landen worden katholieke communicatienetwerken gebruikt om dit discours te verspreiden en het publiek te mobiliseren, hetzij via confessionele media en uitgeverijen, openbare conferenties in parochiezalen, debatten binnen lekgroepen (vooral via kerkgemeenschappen) of rechtstreeks door de gelovigen in en buiten de kerk aan te sporen. Bovendien vervullen de bisschoppenconferenties nog vaak een sturende rol, voordat hun eigen kerk die rol overneemt (Béraud & Portier, 2015; Prearo, 2023). Tijdens deze vroege mobilisaties wordt de uitdrukking 'genderideologie' nog niet systematisch gebruikt, maar zijn er wel al discursieve elementen en mobilisatievormen die een duidelijke voorbode zijn van de latere campagnes. Verschillende strategieën en actiemiddelen zijn trouwens geïnspireerd op die van christelijk rechts in de VS.

De derde fase start bij het begin van de jaren 2010 met mobilisaties die zowat overal in aantal en snelheid toenemen en de kenmerkende vorm krijgen van de huidige antigendercampagnes. Het is ook in deze periode dat de transnationale antigenderinfrastructuur, met haar soms lange geschiedenis, zichtbaar en volledig operationeel wordt (zie hoofdstuk 3). De jaren 2012-2013 lijken trouwens in verschillende delen van de wereld een keerpunt te zijn. Die periode valt in Europa samen met de top van het Franse La Manif pour Tous en de overwinning van de Kroatische conservatieve partijen tijdens het referendum over de grondwettelijke definitie van het huwelijk en met de mislukking van het Estrela-rapport over seksuele en reproductieve rechten in het Europees Parlement (Datta & Paternotte, 2023), het Europese burgerinitiatief One of Us en de oprichting van de gelijknamige federatie, de eerste bijeenkomst van het lobbynetwerk Agenda Europe (Datta, 2018) en de geboorte van CitizenGo.

Deze korte periode wordt gevolgd door de periode waarin we ons nu bevinden, met een ongekende geografische verspreiding in de regio's waar antigendercampagnes zich historisch hebben ontwikkeld en daarbuiten. Die campagnes zijn uitgewaaid naar de meeste landen van Europa, Amerika en Oceanië met mobilisaties die vergelijkbaar zijn met de antigendercampagnes in verschillende landen in Afrika (Awondo, Bouilly en N'Diaye, 2002) en in Azië. Bijgevolg is het niet langer mogelijk om het ontstaan van deze mobilisaties te verklaren in termen van specifieke nationale kenmerken; integendeel, het is een transnationaal fenomeen, gebaseerd op een reeks discours, actoren, instrumenten en emblematische

strategieën die op verschillende manieren gestalte krijgen, afhankelijk van de context (Norocel & Paternotte, 2023).

Bovendien nemen de antigendercampagnes steeds uiteenlopendere vormen aan. In dit stadium kunnen we niet langer stellen dat het gaat om een louter religieus initiatief of een initiatief dat uitgaat van het middenveld, maar gaat het duidelijk ook om een politiek initiatief en, in toenemende mate, een staatsinitiatief. In de loop der jaren hebben steeds meer politieke partijen deze vraagstukken opgepakt, tot het punt dat ze in landen als Duitsland, Hongarije en zelfs België de belangrijkste drijvende krachten zijn geworden achter deze mobilisaties. Deze politieke partijen, die zich vaak rechts en extreemrechts van het politieke spectrum bevinden, mikken hun pijlen niet alleen op vrouwenrechten of de rechten van gender- of seksuele minderheden, maar zien antigendercampagnes ook als een middel om een nieuw publiek te bereiken, hun maatschappelijk draagvlak en hun media- en intellectuele aanwezigheid te verstevigen. Door gebruik te maken van de instrumenten en discursieve kaders die kenmerkend zijn voor het populisme, stellen de antigendercampagnes deze actoren ook in staat om bepaalde discours nieuw leven in te blazen en te moderniseren, zoals die over de 'Grote Vervanging' en de demografische crisis (Datta, 2020), en om meer algemeen de liberale democratie aan te vallen.

In sommige landen zijn de antigendercampagnes ook een staatsproject geworden, waardoor ze een van de pijlers van het onliberalisme vormen (Grzebalska & Pető, 2018). In Rusland en Hongarije ontwikkelden deze campagnes zich zonder noemenswaardige mobilisatie van het maatschappelijke middenveld als een politiek project om de macht van leiders als Vladimir Poetin of Victor Orbán te verstevigen. Elders heeft de kwalitatieve sprong van een discours dat door bepaalde sociale en politieke actoren wordt gepromoot naar een staatsdiscours vaak plaatsgevonden omdat antigenderactoren erin geslaagd zijn te infiltreren in het staatsapparaat en partijen die dit discours overnemen aan de macht zijn gekomen, hetzij op lokaal, regionaal of nationaal niveau. Dit is bijvoorbeeld het geval in verschillende Spaanse autonome gemeenschappen die worden bestuurd met parlementaire of regeringssteun van de extreemrechtse partij Vox, in Italië onder Matteo Salvini en Giorgia Meloni, en in Brazilië onder Jair Bolsonaro. Deze nieuwe fase maakt de ontwikkeling mogelijk van antigenderoverheidsbeleid in domeinen als onderwijs, cultuur of het geboortecijfer, evenals de bevordering van nieuwe diplomatieke allianties, waarvan de resultaten voelbaar beginnen te worden op het niveau van de Europese Unie en de Verenigde Naties.

Tot slot diversifiëren de coalities van actoren zich, waardoor de antigenderstrijd op nieuwe terreinen wordt gevoerd (Corrêa, House & Paternotte, 2023). In veel landen brengt de strijd tegen de rechten van trans personen niet langer alleen de traditionele actoren van de antigendercampagnes samen, maar ook feministen en lesbische, homoseksuele en biseksuele activisten via tot dan toe ongekende vormen van samenwerking (Cabral, Eloit, Paternotte & Verloo, 2023). Op dezelfde manier legt de strijd voor 'vrijheid van meningsuiting' op campussen, die vaak parallel wordt gevoerd met de strijd tegen 'cultureel marxisme' (Paternotte & Verloo, 2021), genderstudies of kritische rassentheorieën, zowel discursieve als strategische bruggen naar belangrijke actoren in de antigenderstrijd, zoals ADF International in het Verenigd Koninkrijk. We zien ook dat er discours ontstaan die een verband leggen tussen antigendermobilisaties en milieuvraagstukken (Della Sudda, 2022). Kortom, antigendercampagnes blijken steeds meer een transnationaal bouw pakket te zijn, met als

belangrijkste kenmerken aanpassingsvermogen en plasticiteit. Sommige bouwstenen van dit bouw pakket kunnen op verschillende manieren worden gebruikt, samengesteld en gewijzigd door actoren die verschillende en soms zelfs tegenstrijdige doelen nastreven, een cruciale eigenschap die de ontwikkeling en het huidige succes van antigenderinitiatieven over de hele wereld verklaart.

2.3. Actoren

Het hierboven uitgetekende historische parcours laat duidelijk zien dat antigendercampagnes niet alleen het werk zijn van religieuze actoren of groeperingen uit het middenveld. Het resultaat is een erg verscheiden groep actoren, die een gemeenschappelijke basis vinden in de strijd tegen 'genderideologie'. Die actoren kunnen worden onderverdeeld in zes categorieën: religieuze actoren, middenveldorganisaties, intellectuelen en strategen, financiers, politieke partijen en staten. We merken op dat onder hen heel wat vrouwen actief zijn.

Zoals hierboven al werd aangehaald, waren de antigendercampagnes aanvankelijk een katholiek initiatief. Na verloop van tijd hebben ook andere **godsdiensten** dit gedachtegoed overgenomen, onder meer een aantal orthodoxe kerken in Oost-Europa, te beginnen met de Russisch-Orthodoxe Kerk (Ayoub & Stoeckl, 2024 ; Norocel & Baluta, 2023 ; Shevstova, 2023), heel wat evangelische kerken in Latijns-Amerika, de VS en elders, en een beperkt aantal oudere protestantse kerken in Noord-Europa en de VS (Datta, 2021). Omgekeerd, ondanks allianties tussen het Vaticaan en bepaalde moslimstaten in de VN, of tussen bepaalde Israëlische politici en leiders van onliberale regimes, blijft de betrokkenheid van moslimactoren of joodse religieuze actoren tot nu toe erg beperkt. Deze situatie kan deels worden verklaard door het racisme van bepaalde antigenderactoren, uitgesproken vormen van islamofobie en antisemitisme (Graff, 2022) en een ethnocentrisme waarin het begrip 'christelijk' vaak synoniem wordt met Europees en wit.

Een behoorlijk dicht netwerk van groepen en organisaties uit het **middenveld** is dan de tweede belangrijke actor in de antigendercampagnes. Hoewel deze categorie historisch verbonden is met de Katholieke Kerk, bevat die vandaag actoren van verschillende denominaties, waaronder ook niet-religieuze. Deze groepen zijn zowel actief binnen staten, op lokaal of nationaal niveau, als internationaal. Ze kunnen relatief informele vormen aannemen, zoals groepen van ouders of groepen van bezorgde burgers, maar ze kunnen zich ook ontwikkelen tot zeer professionele organisaties zoals die in hoofdstuk 3 worden beschreven. In sommige gevallen bestaan deze groepen al langer en kregen ze dankzij het succes van de antigendercampagnes een nieuw elan (zoals veel anti-abortusgroepen). In andere gevallen werden ze speciaal opgericht om deze nieuwe strijd te kunnen voeren. Die groepen positioneren zichzelf vaak als 'pro-life' of 'pro-gezin' en promoten hun boodschap op een positieve manier, door zich voornamelijk de taal van de mensenrechten toe te eigenen. Op discursief niveau gaat het niet meer om het bestrijden van rechten of categorieën van personen, maar om het verdedigen van het leven of het gezin en, in bredere zin, fundamentele vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van geweten, de vrijheid van godsdienst of het recht van ouders om de opvoeding van hun kinderen te kiezen.

Ten derde hebben sinds de jaren 1990 een aantal **intellectuelen, wetenschappers** en **strategen** een discrete maar fundamentele rol gespeeld. Ze zijn mogelijk verbonden aan instellingen voor hoger onderwijs (vooral katholieke universiteiten en academische instellingen die zijn opgericht door populistische of onliberale actoren), think tanks (zoals die geïnspireerd door christelijk rechts in de VS) of middenveldorganisaties. Ze bedachten het discours van de 'genderideologie', voegden er na verloop van tijd nieuwe ideeën aan toe en pasten het aan verschillende samenlevingen aan. Die intellectuelen, wetenschappers en strategen hebben ook wetenschappelijk onderzoek geconstrueerd en gegevens geproduceerd (die vaak door erkende professionele wetenschappelijke organisaties worden betwist) om hun ideologische standpunten te verdedigen (bijvoorbeeld tegen het 'postabortussyndroom', homo-ouderschap of de rechten van trans personen). Tot slot hebben deze actoren nagedacht over de beste strategieën om hun ideeën uit te dragen en te verankeren in wetgeving en overheidsbeleid. Hiertoe hebben ze een intensieve politieke en gerechtelijke lobby en campagne-engineering ontwikkeld.

Ten vierde brengen deze campagnes een aantal **geldschietters** samen. Hoewel informatie over de financiering van antigendergroepen moeilijk te vinden is, wijzen steeds meer documenten erop dat het in Europa vooral gaat om privéactoren, in beperkte aantallen, zoals rijke miljardairs en oligarchen, aristocraten, stichtingen en grote bedrijven uit Europa⁷, Amerika⁸ en de Russische Federatie. Meer recent zijn sommige antigenderactoren erin geslaagd om overheidsfinanciering te bekomen (ook van de Europese Unie), bijvoorbeeld doordat ze het statuut van politieke partij hebben verworven en overheidsfondsen krijgen, of door financiering aan te vragen bij 'onliberale' regeringen in Europa. Tot slot heeft een subgroep van antigenderactoren participatieve financieringstactieken ontwikkeld via online donaties, direct mailing en merchandising (Datta, 2021).

Ten vijfde spelen individuele **politici** en politieke partijen als groep vandaag een belangrijke rol. In verscheidene landen zijn antigenderactivisten erin geslaagd te infiltreren in politieke partijen om hun alternatieve visie op de samenleving te promoten en soms bekleden ze belangrijke posities (inclusief ministerposten of presidentiële posten, zoals in Hongarije en Italië). Sommige partijen hebben deze thema's ook strategisch aangegrepen. Vandaag variëren deze politieke bondgenoten van centrumrechts tot extreemrechts, met hier en daar steun van het centrum en van links. In de meeste landen zijn extreemrechtse en rechtse populistische groeperingen het meest ontvankelijk, hoewel sommige extreemrechtse partijen aarzelen om dit programma over te nemen of er een prioriteit van te maken. Binnen parlementair rechts hebben sommige nationale politieke partijen van de antigendermobilisatie ook een centrale pijler gemaakt, maar die steun is vaak meer strategisch en van korte duur. Dat blijkt ook uit het feit dat sommige partijen terugkrabbelen wanneer deze strategie niet leidt tot het verwachte electorale succes. Sommige christendemocratische (vooral in Frankrijk, Italië en Slovaakije) en sociaaldemocratische (vooral in Bulgarije en Roemenië) partijen steunen eveneens deze strijd, soms op een blijvende en

⁷ https://www.nacional.hr/groups-linked-to-pro-life-cause-catholic-church-in-eu-allocate-e2-1-to-e3-1m-annually-to-lobby-eu/?fbclid=IwAR1wrLBrWx8r-aeHhpN7Y72OCMeaQzSRh_i-jgCGG9x8LzAkH6j8WVL33G0

⁸ [https://www.opendemocracy.net/en/5050/revealed-trump-linked-us-christian-fundamentalists-pour-millions-of-dark-money-into-europe-boosting-the-far-right/;](https://www.opendemocracy.net/en/5050/revealed-trump-linked-us-christian-fundamentalists-pour-millions-of-dark-money-into-europe-boosting-the-far-right/)
<https://www.opendemocracy.net/en/5050/interactive-explore-us-christian-right-dark-money-spending-globally/>

structurele manier. Tot slot heeft de kleinere groep van rechtse christelijke partijen in de European Christian Political Movement (ECPM) zich in bepaalde lidstaten ontpopt als een belangrijke speler in recente campagnes tegen het Verdrag van Istanbul (zie hoofdstuk 3).

Als afsluiter geven we mee dat **staten** aan antigendercampagnes kunnen deelnemen of ze als volwaardige actoren zelf kunnen aansturen, waarbij ze profiteren van de macht, infrastructuur en invloed van het staatsapparaat. Dit fenomeen kan het gevolg zijn van de infiltratie van antigenderactivisten in het staatsapparaat, bijvoorbeeld via bio-ethische commissies, en de toetreding van partijen met een antigenderagenda tot de regering. Verscheidene autoritair gezinde leiders hebben eveneens de strategische en politieke voordelen van deze campagnes begrepen. Dit alles vertaalt zich in een steeds grotere politieke impact van deze strijd op nationaal en internationaal niveau en de omzetting van deze eisen in het overheidsbeleid. Op het wereldtoneel bundelen staten zoals de Verenigde Staten van Donald Trump, de Russische Federatie, het Brazilië van Jair Bolsonaro, Hongarije en Polen nu hun krachten met bijvoorbeeld de Heilige Stoel om nieuwe allianties in internationale fora te vormen. Bij de VN heeft dit in 2015 bijvoorbeeld geleid tot de oprichting van de United Nations Group of Friends of the Family⁹. En binnen de EU verhindert de verdeeldheid tussen de lidstaten steeds vaker dat de Raad een gemeenschappelijk standpunt kan innemen wanneer unanimititeit vereist is (zoals bij de coördinatie van de EU bij de VN en elders) of dat belangrijke beleidsdocumenten over gendergelijkheid worden aangenomen. Tot slot hebben sommige staten, ook in Europa, bijeenkomsten georganiseerd van transnationale antigendernetwerken met financiële steun en de betrokkenheid van hoge institutionele vertegenwoordigers en hebben ze zelfs hun eigen internationale fora ontwikkeld, zoals de Internationale demografische top of de Ministeriële conferentie ter bevordering van godsdienstvrijheid. Er zijn ook alternatieve internationale coalities ontstaan, bijvoorbeeld rond de Consensusverklaring van Genève¹⁰ tegen abortus of de verschillende diplomatieke pogingen om een alternatieve tekst voor het Verdrag van Istanbul op te stellen.

2.4. Actietoolbox

Antigenderactoren hebben een gediversifieerde actietoolbox met vijf soorten acties die zowel op nationaal als transnationaal niveau worden ingezet: demonstraties, het gebruik van instrumenten van de participatiedemocratie, mobilisatie via social media, belangenbehartiging en juridische en gerechtelijke mobilisatie.

Demonstraties zijn de meest zichtbare vorm van actie waartoe antigendercampagnes vaak gereduceerd worden, of het nu gaat om rally's en marsen, happenings, religieuze bijeenkomsten op openbare plaatsen, artistieke of fototentoonstellingen op openbare plaatsen, of een combinatie daarvan. Opvallende voorbeelden zijn de massademonstraties tegen de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht (La Manif Pour Tous) in Frankrijk in 2012 en 2013, postercampagnes met afbeeldingen van

⁹ Deze groep bestaat uit de permanente missies bij de VN van de volgende staten: Bangladesh, Wit-Rusland, Comoren, Egypte, Indonesië, Iran, Irak, Koeweit, Kirgizië, Libië, Maleisië, Nicaragua, Nigeria, Oman, Pakistan, Qatar, Russische Federatie, Saoedi-Arabië, Somalië, Soedan, Tadzjikistan, Turkmenistan, Oeganda, Jemen en Zimbabwe.

¹⁰ Deze verklaring werd ondertekend door 34 landen, maar sommige, zoals Brazilië en de Verenigde Staten, hebben zich hieruit teruggetrokken.

geaborteerde foetussen, Marsen voor het Leven in tientallen steden in Europa en wakes voor klinieken waar abortussen worden uitgevoerd of openbare gebouwen. Interessant is dat deze manifestaties moderner en professioneler zijn geworden, waardoor het publieke imago van conservatief activisme ingrijpend is veranderd. Zo worden onder meer op roze en blauw geïnspireerde kleurcodes gebruikt en worden vernieuwende vormen van protest ingezet die de feestelijke sfeer van een familiepicknick combineren met elementen die doen denken aan Pride-parades en raves.

Waar mogelijk gebruiken antigenderactoren ook de instrumenten van de participatiedemocratie, zoals **petities** en **burgerinitiatieven**, om staten en EU-instellingen te dwingen hun eisen in te willigen (bijvoorbeeld door een formele parlementaire hoorzitting of een referendum af te dwingen). Op nationaal niveau organiseren antigenderactoren heel wat burgerinitiatieven om wetten over abortus, LGBTQI+-rechten en seksuele voorlichting aan te vechten, zoals blijkt uit de debatten over de definitie van het huwelijk in Kroatië, Slovenië, Slowakije en Roemenië, en over abortus in Finland en Portugal. Op het niveau van de EU lanceren antigenderactoren Europese burgerinitiatieven zoals 'One of Us', dat gericht was tegen abortus en 1,7 miljoen handtekeningen verzamelde, maar uiteindelijk door de Europese Commissie werd verworpen (zie hoofdstuk 3).

Antigenderactoren zijn ook bijzonder actief op **social media** en hebben alternatieve informatiekanalen op het internet ontwikkeld om de publieke opinie te kanaliseren en beslissingsorganen te beïnvloeden. Ze stellen zichzelf vaak voor als initiatieven 'voor de actieve burger', helpen een gemeenschapsgevoel te creëren, verspreiden specifieke acties via actieoproepen en petities en richten zich regelmatig tot beleidsmakers. Het meest invloedrijke kanaal is het in Madrid gevestigde CitizenGO, dat een gemeenschap van meer dan 10 miljoen leden zou hebben en in meer dan 12 Europese talen werkt. Een aantal antigenderactoren hebben ook hun eigen nieuwskanalen opgericht om verslag uit te brengen over actuele gebeurtenissen en ze te onderzoeken.

Politieke belangenbehartiging, wat lange tijd beschouwd werd als het domein van progressieve groepen, is een vierde actievorm die op grote schaal werd overgenomen door antigenderactivisten, die steeds vaker aanwezig zijn in politieke arena's zoals parlementen, regeringen en internationale instellingen om de besluitvormingsprocessen te beïnvloeden en invloed uit te oefenen op politieke resultaten. Om dat te kunnen doen, ontwikkelden ze de nodige lobbyvaardigheden en hebben ze zich in verschillende landen opgeworpen als invloedrijke politieke stemmen, die worden uitgenodigd voor parlementaire hoorzittingen of zetelen in verschillende adviescommissies (onder meer over gezondheid, gezin en bio-ethiek). Die vele pogingen verklaren de plannen om de toegang tot abortus in Spanje (2014) en in Polen (2016) te beperken.

Tot slot, zoals de zaak Mortier in hoofdstuk 3 laat zien, hebben antigenderactoren ook de juridische slagkracht ontwikkeld die nodig is om zowel **juridische** als **gerechtelijke acties** te ondernemen. Voortbouwend op tientallen jaren ervaring in de Verenigde Staten hebben verscheidene Amerikaanse organisaties vertakkingen gekregen in Europa, meer bepaald in de Europese beslissingscentra Brussel, Genève, Straatsburg en Wenen. Daarnaast zijn er de afgelopen jaren in een aantal landen Europese groepen ontstaan die gespecialiseerd zijn in procesvoering. Deze organisaties voerden hun inspanningen op om zaken over religieuze

vervolging en het begin of einde van het leven voor de Europese en nationale rechtbanken te brengen, door tussen te komen in hangende zaken en door gebruik te maken van nationale en internationale verdragen in verband met mensenrechten en antidiscriminatie. Die organisaties houden zich vaak bezig met juridische intimidatie van progressieve actoren (door hen officiële brieven van advocaten te sturen of hen zelfs voor de rechter te slepen).

Die organisaties kunnen vandaag hun eisen perfect in juridische termen vertalen en hanteren een driedelige aanpak voor hun juridische mobilisatie. Ten eerste hebben deze actoren hun taal en argumenten gesecculariseerd. Ze beroepen zich niet langer op religie om hun standpunt te rechtvaardigen, maar gebruiken argumenten met een modern vocabulaire naar het voorbeeld van het mensenrechtendiscours. Ten tweede hanteren ze vaak een 'originalistische' benadering van de wet, waarbij ze zich beroepen op een interpretatie van de wet die geacht wordt weer te geven wat de oorspronkelijke opstellers van een juridisch instrument bedoelden op het moment dat het werd opgesteld, en waarbij ze andere mogelijke interpretaties negeren. Een dergelijke benadering verwerpt daarom de mogelijkheid dat juridische tradities dynamisch kunnen zijn en na verloop van tijd met samenlevingen kunnen evolueren. Ten derde kopiëren ze bepaalde juridische redeneringen, waarbij ze alleen verwijzen naar die delen van de jurisprudentie die nuttig zijn om een bepaald argument naar voren te schuiven en halen ze deze argumenten vaak uit hun context om juridische meningen en teksten te produceren die op het eerste gezicht goed onderbouwd lijken. Hoewel professionals deze manier van werken vaak in twijfel trekken, kan dit voldoende overtuigend overkomen in een politieke en soms zelfs juridische context.

Hoofdstuk 2: De situatie in België

In vergelijking met andere Europese landen lijkt er over de situatie in België weinig geweten te zijn en is de Belgische situatie eerder uniek. Weinig geweten, omdat de tot nu toe beschikbare literatuur schaars en moeilijk te vinden is. Uniek, omdat België tot voor kort relatief immuun leek. Volgens de meeste waarnemers viel er daarom weinig te vertellen en bestond de uitdaging er vooral in om deze verrassend unieke situatie te verklaren. Die situatie is des te merkwaardiger omdat, zoals geïllustreerd wordt door de moeilijkheid om vrijwillige zwangerschapsonderbreking uit het strafrecht te halen (Marques-Pereira, 1989), België lange tijd beschouwd werd als een conservatief bastion in West-Europa.

Het begrijpen van deze unieke situatie stond centraal in het hoofdstuk dat Sarah Bracke, Wannes Dupont en David Paternotte in 2017 publiceerden in het boek *Anti-gender campaigns in Europe*, dat nog steeds een van de weinige publicaties over de Belgische casus is¹¹. Hoewel verschillende hoofdstukken van dit boek de mobilisaties in verschillende Europese landen in detail beschrijven, probeert deze tekst, getiteld 'No prophet is accepted in his own country', in plaats daarvan een overzicht te geven van de zeldzame gebeurtenissen die als antigendercampagnes kunnen worden gezien¹² én twee paradoxen op te helderen. De eerste paradox betreft het feit dat de Belgen Michel Schooyans en Marguerite Peeters een fundamentele rol hebben gespeeld in het uittekenen van het antigenderdiscours van het Vaticaan, maar relatief onbekend zijn in eigen land, waar hun invloed beperkt is. De tweede paradox, waar in het laatste hoofdstuk dieper op in wordt gegaan, is dat hoewel Brussel als Europese hoofdstad de thuishaven is van verscheidene antigenderorganisaties, die organisaties tot nu toe een beperkte invloed hebben gehad op de nationale situatie. In de rest van het hoofdstuk worden vier redenen uitgelicht die de relatieve afwezigheid van antigendercampagnes in België gedurende lange tijd verklaren.

Ten eerste, in een internationale context waarin de Katholieke Kerk vaak een drijvende kracht is geweest achter de antigendercampagnes, laat de manier waarop de relaties tussen kerk en staat en tussen filosofische en religieuze groepen historisch zijn gepacificeerd weinig ruimte voor conservatieve katholieke mobilisaties. Enerzijds hebben de bevestiging van de vrijheid van eredienst en godsdienst, de goedkeuring van een neutraliteitsprincipe dat noch de eliminatie van de godsdienst uit de openbare arena noch de vervanging ervan nastreeft, maar eerder een neutraliteit vanwege de staat beoogt, de openbare financiering van de erediensten en de verzuiling een conservatieve radicalisering van de Katholieke Kerk in België voorkomen en haar, ondanks het secularisatieproces, een centrale maatschappelijke positie gegarandeerd (Bruyère, Crosetti, Faniel & Sägeser, 2019). Anderzijds werden bepaalde thema's, in de eerste plaats het recht op abortus, geconstrueerd als seculiere vooruitgang, iets wat door dit deel van de samenleving vurig wordt verdedigd (Marques-Pereira, 2021).

¹¹ Er lopen momenteel verscheidene onderzoeksprojecten die in de toekomst nieuwe resultaten zouden moeten opleveren. We vermelden in dit verband onder meer de doctoraatsverhandelingen in uitvoering van Romain Biesemans (ULB), Archibald Gustin (ULiège/VUB), Henry Maes (UCLouvain/VUB) en Rylan Verlooy (UA), evenals het postdoctorale werk van Anne-Sophie Crosetti (ULB).

¹² Samengevat bestonden deze zogezegde antigendercampagnes vooral uit pogingen van enkele Franstalige actoren om de Franse mobilisaties van La Manif pour Tous en de disparate mobilisaties vanuit de katholieke rand van Vlaams extreemrechts te importeren.

Ten tweede hebben de strategieën van de Belgische katholieke hiërarchie weinig ruimte gelaten voor de ontwikkeling van dit soort conservatieve campagnes. De kerkelijke autoriteiten hebben er namelijk de voorkeur aan gegeven om het bevoorrechte statuut van hun instelling en haar verankering in de samenleving te behouden door middel van een dicht netwerk van scholen, ziekenhuizen en universiteiten. Al in de jaren 1960, in de gespannen context van het Tweede Vaticaans Concilie en de encycliek *Humanae Vitae*, probeerde kardinaal Suenens (1961-1979) vooruitgang te boeken in domeinen zoals anticonceptie en huwelijksmoraal (Dupont, 2014; Crosetti, 2023). Het was echter zijn opvolger, kardinaal Danneels, die dit beleid tijdens zijn lange periode aan het hoofd van de kerk in België (1980-2010) concreet vorm gaf. Hij wilde de kerk aanpassen aan de veranderende samenleving waarin katholieken invloed blijven hebben maar nu in de minderheid zijn (Brébant & Vanderpelen, 2015). Die benadering verklaart de voorzichtigheid en discretie van de bisschoppenconferentie ten aanzien van de meeste recente ethische hervormingen, waardoor ze zich ook heeft kunnen uitspreken over kwesties die gevoelig liggen ten aanzien van de katholieke leer, zowel in de kerk als in de rest van de samenleving. In dit opzicht was de korte termijn van Mgr. Léonard als primaat van België (2010-2015) eerder een parenthese, en deze uitzondering op de lijn van de Belgische kerkelijke autoriteiten heeft mee de verdeeldheid binnen de kerk in België en de kloof met de rest van de samenleving blootgelegd. Bovendien heeft het Vaticaan er onder paus Franciscus de voorkeur aan gegeven om terug te grijpen naar de vorige lijn door Mgr. De Kesel (2015-2023), die beschouwd wordt als de erfgenaam van kardinaal Danneels, te benoemen en snel tot kardinaal te verheffen.

Ten derde hebben populistische en extreemrechtse partijen, die vooral invloed uitoefenen in het noorden van het land, lange tijd weinig interesse getoond voor gender- en seksualiteitsthema's en hebben ze geen speciale relatie met de kerkelijke autoriteiten, in tegenstelling tot sommige van hun tegenhangers in andere landen. Terwijl ze een conservatieve visie op genderrelaties en seksualiteit verdedigen, richten deze partijen hun pijlen liever op immigratie, de islam en nationale kwesties, maar meer recent ook op het feminisme en homonationalisme. Bovendien werd het antigenderdiscours aanvankelijk uitgedragen door einzelgängers die op de hoogte waren van de internationale ontwikkelingen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor essayist Drieu Godefridi, die in 2013 over dit onderwerp begon te schrijven en al heel vroeg een baanbrekende kritiek ontwikkelde op het begrip gendergeweld en het Verdrag van Istanbul (Godefridi, 2013, 2015, 2023)¹³. Hoewel deze kritiek niet aanslaat in België, lijkt ze erg op wat er in andere Europese landen wordt gezegd.

Tot slot is de timing van de ethische hervormingen in België cruciaal gebleken, omdat ze voorafgingen aan de opmars van de antigendercampagnes op internationaal niveau. Die campagnes kwamen immers halverwege de jaren 2000 uit de startblokken en kwamen pas echt van de grond in de jaren 2010. De voornaamste wetten over het homohuwelijk (2003) en de adoptie door homoseksuelen (2006), over de bescherming tegen discriminatie (2003), de eerste transwet (2007) en over euthanasie (2002) werden echter allemaal voor die periode aangenomen (Meier, 2009). Die verschuiving in de tijd verklaart ook het beperkte verzet van de kerk in België, vooral omdat Mgr. Léonard, die dicht bij de lijn van paus Benedictus XVI aansluit, pas in 2010 is aangetreden. Tot slot verklaart deze verschuiving ook deels waarom

¹³Zie bijvoorbeeld in de Belgische pers <https://www.lalibre.be/debats/ripostes/2014/09/13/la-theorie-du-genre-quand-papa-porte-une-robe-XZY7ZC4KBBAF7MXAWIV7UQCXIU/>

België vooral op de internationale antigenderagenda verschijnt wanneer het gaat over de uitbreiding van het recht op euthanasie (zie hoofdstuk 3).

De situatie in België lijkt echter sinds 2017 ingrijpend te zijn veranderd. Er zijn naast de historische doelen zoals het recht op abortus nieuwe mobilisatiethema's ontstaan, bijvoorbeeld rond de rechten van trans personen, en nieuwe actoren, voornamelijk politici en rechtse en extreemrechtse partijen, beginnen in te zien dat ze mee op de kar moeten springen. Het zwaartepunt van deze campagnes is ook verschoven van het zuiden naar het noorden van het land. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar wat er precies is veranderd. Het begint met een verkenning van de belangrijkste doelen die in de Belgische context worden aangevallen en die zich blijven vermenigvuldigen en diversifiëren. Vervolgens wordt ingezoomd op de hoofdrolspelers van deze campagnes en op de verschuiving van een voornamelijk katholieke mobilisatie naar een beweging die grotendeels wordt ondersteund door de samenwerkings- en concurrentiedynamiek tussen rechts en extreemrechts. In het volgende hoofdstuk van dit rapport worden de internationale antigenderactoren belicht, vooral de actoren die in Brussel gevestigd of actief zijn, en wordt hun invloed op de Belgische context in detail beschreven.

1. Meer en diversere doelen

Hoewel historische thema's zoals het recht op abortus nooit van het toneel zijn verdwenen, zijn er de afgelopen jaren nieuwe doelen bijgekomen, waardoor de antigendercampagnes zijn gediversifieerd. Zeven van die thema's worden in dit rapport belicht: het recht op abortus, de juridische erkenning van homoseksualiteit, gender- en seksuele voorlichting, het recht op euthanasie, transvraagstukken, transhumanisme en wokisme. De vermenigvuldiging en diversificatie van doelen betekent dat nieuwe doelgroepen kunnen worden bereikt. Ze worden ook gekenmerkt door dichtere en complexere netwerken van actoren, die niet noodzakelijk dezelfde zijn voor alle thema's.

1.1. Recht op abortus

Ondanks het feit dat dit geen recent debat is, blijft abortus een zeer actueel thema voor antigenderactoren en de verwerping van het arrest 'Roe vs. Wade' in de VS, het sluitstuk van tientallen jaren lobbyen bij de conservatieven, laat zien dat vrijwillige zwangerschapsonderbreking (VZO) geen verworven recht is. Deze beslissing heeft verschillende landen, waaronder België, ertoe aangezet om te bekijken of het recht op abortus grondwettelijk kan worden vastgelegd, om ervoor te zorgen dat dit recht niet langer ongedaan kan worden gemaakt. De 'pro-life' bewegingen, die het leven willen verdedigen 'vanaf de bevruchting tot de natuurlijke dood', zagen dit dan weer als een poging tot 'backlash' (Faludi, 1991), waarbij ze een progressief begrip overnamen om na te denken over de gevolgen van wat zij zagen als een historische overwinning in de Verenigde Staten.

De huidige aandacht voor het abortusvraagstuk en het werk van antiabortusactivisten mag echter niet voorbijgaan aan hun onafgebroken aanwezigheid sinds hun ontstaan aan het einde van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970. De pro-life beweging is in België immers sinds haar ontstaan nooit helemaal van het toneel verdwenen. We stellen echter vast dat hun argumentatieve strategieën en configuraties veranderen en discontinuïteit in de beweging

veroorzaken, waarbij een nieuw soort activisten wordt aangetrokken. Dit alles geeft sterk de indruk van nieuwigheid en brengt ons ertoe de volgende vragen te stellen: wie zijn de pro-life actoren in België en wat zijn de thema's, eisen en strategieën van deze beweging vandaag?

Het middenveld vertegenwoordigt het merendeel van de actoren die betrokken zijn bij de antiabortusstrijd in België. Historisch gezien, terwijl de politieke partijen en de Katholieke Kerk zich lange tijd tegen de decriminalisering van abortus hebben verzet, heeft het middenveld zich op de lange termijn opgeworpen als een hoorbare gesprekspartner, die kritisch staat tegenover gezinsplannings-, feministische of artsenbewegingen. De eerste groepen verschenen eind jaren 1960 (Crosetti, 2023) op het toneel en organiseerden de eerste manifestaties voor het leven. Sinds 2010 is er echter sprake van een generatievernieuwing, met het ontstaan van nieuwe groepen en de opkomst van de Marsen voor het Leven, die nu jaarlijks op de Brusselse evenementenkalender staan. Vandaag bestaan er verschillende groepen naast elkaar, die elk op hun eigen manier de verdediging van het leven op zich nemen. Om de rol van de verschillende actoren beter te begrijpen, kunnen we deze groepen onderverdelen in vier pijlers: activistisch, intellectueel, sociaal en educatief. Ze zijn bovendien nauw verbonden met twee Franse actoren: Alliance Vita en Fondation Lejeune¹⁴, die een bron van inspiratie en knowhow zijn voor de organisaties in België, zeker in het Franstalige landsgedeelte.

De activistische pijler is ongetwijfeld het meest zichtbaar omdat die heel aanwezig is in de publieke ruimte en zijn acties in de media worden belicht. De groepen die tot deze pijler behoren en waarvan er veel heel recent zijn ontstaan, willen hun eisen op straat brengen en de strijd 'voor het leven' en de moraal die daaraan ten grondslag ligt zichtbaar maken. Hoewel ze allemaal uit katholieke hoek komen, willen sommige een pluralistisch imago uitstralen, terwijl een kleinere minderheid hun religieuze erfgoed wil bestendigen. Deze groepen vormen de kern van de hierboven genoemde generatievernieuwing. Hoewel demonstraties (Marsen voor het Leven enz.) hun favoriete actiemiddel zijn, organiseren ze ook andere soorten evenementen en acties zoals 'pro-life collages'¹⁵. Ze halen daarvoor inspiratie bij de feministische collages die in heel wat steden opduiken om femicides aan te klagen en feministische boodschappen te verspreiden. Het doel is om zich een feministische manier van actievoeren eigen te maken en de openbare ruimte niet langer alleen aan feministen over te laten.

De intellectuele pijler genereert bio-ethische expertise en wil een deskundig discours ontwikkelen dat verschuift van katholieke en religieuze argumenten naar een

¹⁴ De Fondation Lejeune vereeuwigd de nagedachtenis van professor Jérôme Lejeune en wordt vandaag gerund door zijn schoonzoon, Jean-Marie Le Méné. Als geneticus droeg Jérôme Lejeune bij aan een beter begrip van het syndroom van Down en zijn onderzoek en sterke katholieke overtuigingen zorgden er eveneens voor dat hij mee zijn schouders onder de pro-life beweging heeft gezet. Jérôme Lejeune, een goede vriend van Johannes Paulus II, was de eerste voorzitter van de Pauselijke Academie voor het Leven die door de Poolse paus werd opgericht. Zijn invloed is ook doorslaggevend gebleken voor het standpunt van Koning Boudewijn over abortus. In 2021 werd hij door de Katholieke Kerk eerbiedwaardig verklaard (Dugast, 2019).

¹⁵ <https://www.lalibre.be/etudiant/vie-etudiante/2023/05/11/des-tags-anti-ivg-scandalisent-les-etudiants-a-louvain-la-neuve-NSQNSJLVLND37KKAZPEDNH43IQ/#::~:~:text=Comme%20l%27explique%20la%20RTBF,voir%20des%20inscription%20profond%C3%A9ment%20sexistes;https://www.rtbf.be/article/des-tags-anti-avortement-suscitent-incomprehension-et-indignation-a-louvain-la-neuve-11195923>

wetenschappelijke insteek, wat bijdraagt aan een bredere verspreiding, zowel politiek als in de media. Die insteek wordt kracht bijgezet door de professionele functies van zijn leden, onder meer advocaten, filosofen en artsen. Reproductieve vraagstukken worden benaderd vanuit het standpunt van de bio-ethiek. Het is ook de bio-ethiek en niet zozeer de katholieke moraal die hun acties aanstuurt, waarbij de nadruk veeleer ligt op reflectie in plaats van activisme (Verdier, 2021). De intellectuele pijler verspreidt publicaties en zet in op de vorming en bewustmaking van pro-life verantwoordelijken en activisten, maar ook van burgers die in deze thema's geïnteresseerd zijn. Daarom is hij resoluut internationaal georiënteerd en vinden via deze pijler internationale discours en initiatieven ingang in België, in het bijzonder in Franstalige kringen. Binnen deze pijler voeren ook katholieke artsen regelmatig campagne tegen de abortuswetgeving, waarbij ze hun verzet baseren op hun medische expertise en de verdediging van een 'medische ethiek'¹⁶.

De sociale pijler is ongetwijfeld de meest discrete, maar ook de oudste van de vier pijlers. Deze pijler is niet publiekelijk aanwezig en wil de abortuswetgeving niet terugdraaien, maar ondersteunt vrouwen bij 'perinatale rouw' (abortus, miskraam, doodgeboorte) en biedt materiële en psychologische hulp aan zwangere vrouwen die zich in een moeilijke situatie bevinden (economisch, politiek) of die aarzelen om een zwangerschap uit te dragen. Deze actie wordt ondersteund door een online aanwezigheid, via de website jesuisenceinte.be. Deze website biedt informatie over zwangerschap en een luisterend oor - via e-mail of telefonisch - voor vrouwen 'in nood'. Het doel van de site is om vrouwen te helpen een beslissing te nemen op een moment dat ze 'in nood' verkeren, waarbij ze heel duidelijk laten verstaan dat abortus een oplossing is die al te gemakkelijk wordt overwogen. Dankzij de contacten die hier worden gelegd, komen vrouwen meer te weten over oplossingen en de opties die ze hebben om uit hun precaire situatie te geraken en hun kind te houden (OCMW, ONE enz.). Het is moeilijk om het bereik en de doeltreffendheid van dit initiatief in te schatten.

De educatieve pijler houdt zich tot slot bezig met het opzetten en promoten van een alternatieve seksuele voorlichting. Deze pijler verwerpt EVRAS (Education à la vie relationnelle, affective et sexuelle) en meer algemeen de seksuele en emotionele voorlichting die wordt gegeven door de centra voor gezinsplanning en gaat naar scholen om te praten over seksualiteit en emotionele relaties. Deze pijler is ontstaan vanuit het historische engagement van antiabortusactivisten om een 'alternatieve' voorlichting te geven, waarbij de grens tussen hun werking en die van de centra voor gezinsplanning vervaagt (Bréabant en Vanderpelen, 2015).

De gedeeltelijke decriminalisering van abortus, die in 1990 werd goedgekeurd, heeft de feministische bewegingen, de bewegingen voor decriminalisering (vooral seculiere bewegingen) en de centra voor gezinsplanning die verantwoordelijk zijn voor VZO, niet helemaal tevreden gesteld. Hoewel ze ervoor gezorgd heeft dat abortus niet langer strafrechtelijk wordt vervolgd, heeft ze abortus niet als een recht in de strikte zin van het woord vastgelegd, maar de praktijk tot een uitzondering op een regel gemaakt, namelijk het verbod op abortus (waarbij abortus dus strafbaar is). Deze gedeeltelijke decriminalisering leidde aldus tot ontevredenheid en de mobilisatie van groepen die opriepen om abortus uit het strafrecht te halen is daarom nooit gestopt. De centra voor gezinsplanning, feministische groepen en seculiere organisaties blijven vragen om een herziening van de wet.

¹⁶ <https://www.cathobel.be/2019/11/loi-sur-lavortement-les-craintes-des-medecins-catholiques/>

Vrijwillige zwangerschapsonderbreking werd echter pas in 2018 uit het strafwetboek gehaald, in een vorm die door progressieve kringen wordt betwist. Ten eerste omdat de wet inhoudelijk hetzelfde blijft en de wijziging dus eigenlijk 'cosmetisch' zou zijn (Marques-Pereira, 2021, p. 103). Hoewel in de nieuwe tekst het begrip 'noodsituatie' is geschrapt, worden de termijn voor VZO op twaalf weken, de vereiste van zes dagen bedenktijd (behalve in het geval van een 'dringende reden', wat nieuw is) en de verplichting om de medische risico's en de verschillende alternatieven uit te leggen, behouden. Hoewel VZO niet langer in het strafwetboek staat, blijven de strafrechtelijke sancties voor niet-naleving dezelfde als onder de wet van 1990 en zijn die zelfs strenger geworden. Abortus is nog steeds geen 'recht', aangezien iedereen die een VZO wil ondergaan of er een uitvoert buiten de wettelijk vastgelegde voorwaarden nog steeds strafrechtelijk kan worden vervolgd. Ten tweede omdat deze verwijdering uit het strafwetboek samenviel met een ander debat, namelijk dat van de 'erkenning van de doodgeboren foetus'. De regering wilde de termijn voor aangifte van een 'doodgeboren foetus' immers van 180 dagen verlagen naar 140 dagen en de registratie van een voor- en achternaam toestaan. Sommige waarnemers zagen hierin een soort van 'ruilhandel' die ten koste zou gaan van de rechten van vrouwen, aangezien deze hervorming de foetus mogelijk zou personifiëren en dus een invloed zou kunnen hebben op de wens om de termijn van VZO te verlengen. Bovendien kon de wet op VZO goedgekeurd worden op voorwaarde dat het recht om een levenloos geboren kind bij de burgerlijke stand aan te geven erkend wordt en boden sommige wetsvoorstellen (vrije vertaling) "de mogelijkheid om het kind na 180 dagen niet alleen een voornaam, maar ook een achternaam te geven en, bij bepaalde voorstellen, de mogelijke toekenning van voordelen die in principe zijn voorbehouden aan levende kinderen" (Marques-Pereira, 2021, p. 125).

In 2020 stond abortus weer centraal in de besprekingen om een federale regering te vormen en er leek een progressieve coalitie (socialisten, liberalen, groenen, communisten) te ontstaan met als doel de wet van 2018 te verbeteren. Die coalitie stelde voor om de termijn te verlengen tot achttien weken en de bedenktijd te verkorten tot 48 uur. CD&V werd evenwel uitgenodigd om deel te nemen aan de besprekingen om het draagvlak van de meerderheid in Vlaanderen te consolideren. Deze partij was van plan om van het blokkeren van deze wetgevende procedure een onderhandelingstroef te maken voor hun uiteindelijke deelname aan een regeringscoalitie (Marques-Pereira, 2021, p. 137).¹⁷ Deze strategie werd veroordeeld door het progressieve middenveld, dat deze aanpak zag als een manier om haar regeringsdeelname veilig te stellen ten koste van de vrouwenrechten. Om die impasse op te lossen, werd een comité van deskundigen opgericht om de situatie en de noden op het gebied van VZO scherp te stellen alvorens het dossier te heropenen.

In oktober 2021 legde het interuniversitair, multidisciplinair en onafhankelijk comité belast met de studie en de evaluatie van de praktijk en de wetgeving inzake vrijwillige zwangerschapsafbreking¹⁸ zijn rapport voor en deed het aanbevelingen over vrijwillige en medische zwangerschapsonderbreking in België. Deze tekst, die het resultaat is van

¹⁷ <https://bx1.be/categories/news/quelque-300-manifestants-denoncent-le-marchandage-politique-du-droit-a-l'avortement/>

¹⁸ Interuniversitair, multidisciplinair en onafhankelijk comité belast met de studie en de evaluatie van de praktijk en de wetgeving inzake vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Studie en evaluatie van de abortuswet en -praktijk in België*, Academisch rapport op verzoek van de "Vivaldi" meerderheid op federaal niveau, 2023. https://vlir.be/wp-content/uploads/2023/03/20230310_Studie_evaluatie_abortuswet_praktijk.pdf

gesprekken met heel veel verschillende sectoren van de samenleving en die door een grote meerderheid werd goedgekeurd, lijst de thema's op die nog steeds voor verdeeldheid zorgen rond de abortuspraktijk in België: medicamenteuze abortus en thuisabortus, effectieve decriminalisering van VZO, status van het embryo en van de foetus, pijnperceptie bij de foetus tijdens een VZO/MZO, seksuele en affectieve voorlichting, informatie over 'alternatieven' voor VZO, ouderlijke toestemming voor abortus bij minderjarigen, verlenging van de termijn voor het toestaan van een VZO, afschaffing van de bedenktijd, terugbetaling van de VZO, statuut van levenloos geboren kinderen, opname van abortus in medische curricula en verankering van VZO in de grondwet.

In dat verband wordt opgemerkt dat de thema's die door pro-life activisten naar voren worden geschoven niet altijd samenvallen met de aandachtspunten van progressieve groepen. Zo zijn het statuut van levenloos geboren kinderen of pijn bij de foetus (nog?) geen thema's die de antiabortusbeweging bezighouden, in tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld door organisaties zoals GACEPHA of het Centre d'Action Laïque. Het debat over levenloos geboren kinderen, dat door een aantal kopstukken van CD&V wordt uitgedragen, onder wie de toenmalige minister van Justitie, beantwoordt in feite niet aan een specifieke vraag van de antiabortusbeweging, ook al keurt die laatste het bestaan ervan goed.

De pro-life beweging heeft eigenlijk haar eigen agenda en haar eigen stokpaardjes, die gebaseerd zijn op het principe van menselijke waardigheid en de wens om de foetus te erkennen als een 'menselijke persoon', een begrip dat rechtstreeks afkomstig is uit de sociale leer van de Katholieke Kerk¹⁹. Pro-life activisten nemen dit principe ter harte en leiden hieruit een recht op bescherming af voor al wie volgens hen behoort tot een 'kwetsbare groep': foetussen, personen aan het einde van hun leven, embryo's, artsen, personen met een handicap enzovoort. Om diezelfde reden verwerpen ze elke manipulatie van de 'menselijke persoon' en wordt de foetus beschouwd als een menselijk wezen dat rechten zou moeten hebben. Die manier van kijken naar een foetus geeft aanleiding tot een andere benadering van de thema's rond abortus. Als de foetus een 'persoon' is, dan is abortus moord. VZO is daarom traumatisch voor alle betrokkenen, zowel voor de vrouwen en voor hun echtgenoten of seksuele partners, als voor de artsen²⁰.

Kortom, het is vanuit deze specifieke visie op de foetus dat eisen worden gesteld die niet altijd overeenkomen met de vragen van pro-choice actoren en er niet systematisch een antwoord op geven volgens een logica van beweging en tegenbeweging. Bovendien kunnen die eisen niet los worden gezien van de debatten en ontwikkelingen in de Belgische samenleving als geheel. De pro-life beweging heeft zich immers aan de veranderende samenleving aangepast en de activisten van gisteren zijn niet meer dezelfde als die van vandaag. Hun argumenten zijn ook geëvolueerd en aangepast aan thema's zoals de gelijkheid van vrouwen en mannen en hun plaats in de samenleving, seksuele bevrijding en ecologie. De huidige beweging kan immers haar standpunten niet verwoorden door de argumentatieve logica van haar voorgangers te volgen, die gebaseerd was op het in herinnering brengen van de katholieke

¹⁹ Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede (2004), *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, online: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_200605_26_compendio-dott-soc_nl.html

²⁰ De Belgische beweging heeft tot nu toe nog geen standpunt ingenomen in verband met het 'welzijn' van de foetus, een thema dat wel door pro-life groepen wordt aangegrepen om hun acties te rechtvaardigen.

moraal in een tijd waarin het katholicisme volop in verandering was. Ook zijn de standpunten van de politieke partijen radicaal veranderd en het is vandaag moeilijk, zo niet onmogelijk, om zich openlijk tegen abortus uit te spreken.

Dit gezegd zijnde, verschilt de essentie van de huidige eisen van de pro-life beweging in België weinig of niet van de eisen van haar historische tegenhangers, hoewel ze wel aan de huidige context zijn aangepast. Zo heeft de beweging al haar eisen voor een omkering van de wetgeving rond vrijwillige zwangerschapsonderbreking laten varen en, in tegenstelling tot de Amerikaanse beweging, is haar belangrijkste doel nu om te waarschuwen voor een gevaarlijk 'hellend vlak', waarmee ze doelt op een combinatie van beleidsbeslissingen die rampzalig zou zijn en die, in ruimere zin, zou leiden tot een samenleving 'zonder morele grenzen'. Om dat hellend vlak te vermijden stelt ze voor om de toegang tot abortus niet verder te liberaliseren en is ze dus gekant tegen de verlenging van de termijn voor het toestaan van een VZO, de afschaffing van de bedenktijd van zes dagen of de verkorting ervan, het ter discussie stellen van de gewetensvrijheid van artsen die VZO's uitvoeren, censuur (zoals in de zaak van Stéphane Mercier tegen de Université Catholique de Louvain²¹), medicamenteuze abortus thuis (een praktijk die is toegenomen als gevolg van de verschillende lockdowns) of het creëren van een misdrijf wegens belemmering van een VZO.

De thema's die in de vorige paragraaf worden beschreven, helpen ons om de evolutie van de actietoolbox van de beweging te begrijpen. Secularisatie, individualisering, seksuele bevrijding en de (gedeeltelijke) decriminalisering van abortus veranderen de manieren waarop abortus nu wordt bestreden. Hoewel de historische actiemiddelen nog steeds worden ingezet, evolueert hun retorische rechtvaardiging en passen ze zich aan deze nieuwe context aan. Vandaag berusten die actiemiddelen op twee pijlers: zichtbaarheid en tegelijk een positief imago creëren, en de mentaliteit veranderen.

Zichtbaarheid is een actiemiddel dat deze activisten al van oudsher inzetten. Sinds 1978 worden er in Brussel 'manifestaties voor het leven' georganiseerd met als doel de pro-life strijd zichtbaar te maken in de Belgische samenleving. Voordat in 1990 de wet werd aangenomen die abortus gedeeltelijk uit het strafrecht haalt, probeerden activisten het publiek te choqueren door beelden van geaborteerde foetussen te tonen, maar de nieuwe generatie trekt in 2010 met de Marsen voor het Leven na een lange afwezigheid terug de straat op. Deze nieuwe rekruten verwerpen de strategie van hun voorgangers en laten zien dat de pro-life beweging nog steeds bestaat zonder mensen te choqueren. In plaats daarvan willen ze een positief imago uitdragen door positieve argumenten aan te voeren, met de verdediging van het leven als uitgangspunt (in plaats van een verzet tegen abortus). Daarom worden alle borden en afbeeldingen gecontroleerd zodat negatieve boodschappen worden vermeden en worden er liever foto's van gezinnen of baby's getoond.

²¹Stéphane Mercier is doctor in de filosofie en doceerde tot 2017 filosofie aan de Université Catholique de Louvain. Na klachten van studenten over bepaalde uitspraken die hij in de les had gedaan over gender en abortus²¹ werd hij geschorst, waarna een tuchtprocedure volgde die uiteindelijk leidde tot zijn ontslag. Na deze geruchtmakende affaire was hij speciale gast op de Mars voor het Leven in 2017 en een paar maanden later publiceerde hij zijn boek *La philosophie pour la vie* (2017), waarin hij zijn standpunten uiteenzet.

Ook de activisten zelf zijn veranderd. Terwijl het vroeger vaak oudere mannen waren die de straat opgingen, lokken de manifestaties vandaag voornamelijk jonge mensen, zowel mannen als vrouwen. De vrouwen lopen nu voorop en de beweging gebruikt hun aanwezigheid om het argument dat ze tegen vrouwenrechten zijn te weerleggen. Sommige activisten gebruiken trouwens feministische argumenten om abortus als een patriarchale praktijk voor te stellen. In een context waarin de grenzen van het feminisme opnieuw worden getekend, moet deze retoriek ernstig worden genomen. Terwijl de historische beweging het feminisme schaamteloos verguisde, kunnen de groepen van nu de groeiende aanvaarding van feministische 'waarden' en het belang van vrouwenrechten niet ontkennen, ook niet bij hun activisten en potentiële publiek. Volgens dit nieuwe discours zouden vrouwen, door tegen abortus te zijn, kunnen ontsnappen aan wat wordt gezien als een 'tragedie' ten dienste van mannen en het integreren van het feminisme toont aan dat de nieuwe generatie een discours dat historisch verbonden is met het katholicisme met succes heeft weten te seculariseren. Dit verhoogt de zichtbaarheid van de beweging doordat er een polemiek op gang wordt gebracht en door hashtags op social media te gebruiken wordt een publiek bereikt dat nog niet voor de zaak gewonnen is. Via social media kunnen ook nieuwe strategieën worden toegepast, die minder tijd vragen en meer resultaat opleveren.

Aan de andere kant probeert de beweging concrete manieren te vinden om een mentaliteitsverandering teweeg te brengen. Daarom hebben basisactivisten hun argumenten veranderd en kiezen ze voor een meer universalistische benadering die niet langer verwijst naar de katholieke moraal. Die mentaliteitsverandering houdt in dat er een alternatieve seksuele opvoeding wordt verdedigd die een echtelijke en reproductieve visie op seksualiteit promoot, waarbij het koppel in wezen openstaat voor het leven. Deze voorbeelden laten zien dat de beweging haar puur wetgevende strijd heeft opgegeven en nu een resoluut morele strijd voert. Door middel van een 'passende' seksuele en emotionele opvoeding willen ze abortus 'ondenkbaar' maken, zodat het niet langer nodig is om dit thema in wetgeving te gieten. Dit streven naar een mentaliteitsverandering maakt ook deel uit van de eerdergenoemde imagoverandering. In een land waar consensus de belangrijkste politieke bestuursmethode is, weet de beweging dat haar eisen niet - zoals in Frankrijk - te radicaal mogen zijn. Door de moraalretoriek te gebruiken, wordt de strijd tegen abortus gedepolitiseerd en gevoerd vanuit een welzijnsvisie, volgens dewelke het logisch zou zijn om liever geen abortus te plegen en ook geen anticonceptiepill te nemen.

1.2. Homoseksualiteit, homohuwelijk en homo-ouderschap

De openstelling van het burgerlijk huwelijk voor koppels van hetzelfde geslacht werd in 2003 door een grote parlementaire meerderheid en zonder veel tegenstand in de samenleving goedgekeurd. Vreemd genoeg steunden de volksvertegenwoordigers van CD&V, die nochtans in de oppositie zetelen, deze tekst vanuit een conservatieve visie, namelijk de verdediging van de voordelen van het huwelijk, waarvan koppels van hetzelfde geslacht ook zouden moeten kunnen genieten (Paternotte, 2004, 2011). Binnen de regeringsmeerderheid heeft de oppositie van MR²² dit 'homohuwelijk' echter losgekoppeld van de gevolgen in verband met afstamming en adoptie. Die loskoppeling, die we ook terugvinden in Portugal, gaf aanleiding tot een intensieve campagne van de LGBTQI+-verenigingen, voor wie het homo-ouderschap

²² Waarvan het merendeel van de verkozenen tegen waren of zich onthielden

een prioriteit is geworden. In 2006, na drie jaar lobbyen, werd de wet aangenomen die adoptie door koppels van hetzelfde geslacht mogelijk maakt (Herbrand, 2006).

Het verzet tegen de erkenning van het recht op adoptie bleef in België in vergelijking met wat er in het buitenland gebeurde nog relatief beperkt, maar begon wel steeds luider te klinken. Politiek gezien bleef MR weerstand bieden binnen de meerderheid en de meeste van haar verkozenen verzetten zich tegen de tekst, samen met extreemrechts en de twee christendemocratische partijen. In het middenveld hielden de bisschoppen zich relatief afzijdig en beperkten ze zich tot een verklaring tegen het wetsvoorstel, slechts enkele academici uitten hun twijfels over het wetsvoorstel en in september 2005 vonden er twee demonstraties plaats. De eerste bracht conservatieve politieke actoren en verenigingen op de been, terwijl de tweede veeleer het werk was van extreemrechts (Herbrand, 2006). Sommige van die actoren waren een tiental jaren actief en verzetten zich vooral tegen de wettelijke erkenning van het draagouderschap²³, maar ook tegen euthanasie, vooral bij minderjarigen.

We merken tot slot recent een toenemende spreiding van de aanvallen, waaruit een zekere weerstand tegen de grotere zichtbaarheid van homoseksualiteit blijkt. Zo lokten de regenboogzebrapaden in verschillende gemeenten en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hier en daar vijandige reacties uit, zowel maatschappelijk als politiek, en verschillende zebrapaden in Wallonië (Neupré, Seraing) en Brussel (Anderlecht) werden door vandalen beklad. Tot slot werd er herhaaldelijk aangifte gedaan van vandalisme tegen de lokalen en posters van de Cercle LGBTQIA+ van de ULB, waaronder het aanbrengen van hakenkruisen en christelijke kruisen. Ook op andere campussen vonden de voorbije jaren acties plaats.

1.3. Gender- en seksuele voorlichting

Op 7 september 2023 verzamelden een honderdtal betogers in de buurt van het parlement van de Federatie Wallonië-Brussel (FWB) om te protesteren tegen de veralgemening van de EVRAS-lessen (wat staat voor Education à la vie relationnelle, affective et sexuelle, ofwel relationele, emotionele en seksuele opvoeding)²⁴. Die dag zou het parlement van de Franse Gemeenschap immers stemmen over het ontwerpdecreet tot goedkeuring van het samenwerkingsakkoord tussen de regeringen van de Federatie Wallonië-Brussel, het Waals Gewest en de Franse Gemeenschapscommissie over de algemene invoering van EVRAS in Franstalig België. Tot verrassing van velen bracht deze demonstratie ook heel wat moslimvrouwen op de been, wat een heel ander beeld opleverde dan de antigendermobilisaties die over het algemeen gedomineerd worden door katholieke actoren. Deze protesten leverden echter niet het gewenste resultaat op en het decreet werd unaniem aangenomen, met drie onthoudingen van Les Engagés.

De dag ervoor berichtte de Vlaamse pers over protesten van Sensoa, het Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid, en het Centrum voor Leerlingenbegeleiding (CLB). Beide organisaties maakten zich zorgen over het schrappen van de verplichting voor middelbare scholen in het noorden van het land om hun leerlingen seksuele voorlichting te

²³ Opmerkelijk is dat er zeer weinig tegenkanting kwam toen het Raadgevend Comité voor Bio-ethiek in juni 2023 een gunstig advies uitbracht over een wettelijk kader voor draagouderschap.

²⁴ <https://www.dhnet.be/regions/bruxelles/2023/09/07/quelques-centaines-de-personnes-manifestent-a-bruxelles-contre-levras-AY5BLOAR5JGS5EX6BAN2TOXDFQ/?fbclid=IwAR2t4Z1D060v9Hgf-AU3khgr0AgAqqDZjIImbUNoz3dpuYyFlrr6FPTOUR6w>

geven²⁵. Deze beslissing van de Vlaamse minister van onderwijs volgde op een uitspraak van het Grondwettelijk Hof die stelt dat de onderwijskoepels onvoldoende vrijheid hebben om hun onderwijsprojecten te ontwikkelen, waardoor de Vlaamse regering haar onderwijsdoelstellingen naar beneden heeft bijgesteld en enkel minimumdoelstellingen voor de tweede en derde graad van het secundair onderwijs heeft aangenomen. Omwille van het toenemende ongemak dat leerkrachten ervaren in de omgang met sommige leerlingen en ouders vrezen deze verenigingen bovendien dat deze vorming helemaal zal verdwijnen zodra ze niet langer verplicht is en precies daarom eisen de actoren op het terrein meer steun²⁶. De beslissing van de Vlaamse regering lijkt dus niet het gevolg te zijn van een antigendermobilisatie, maar zou op termijn bepaalde scholen toegankelijker kunnen maken voor deze actoren, waardoor ze meer bewegingsruimte krijgen in het noorden van het land onder het mom van de verplichte neutraliteit van het onderwijs en de opvoedingsvrijheid van de ouders.

Beide voorbeelden tonen hoe belangrijk opvoedkundige thema's zijn voor de antigendercampagnes (Kuhar & Zobec, 2017). De eerste mobilisaties rond deze thema's dateren van vóór 2010 in landen als Kroatië en Slovenië en zowat overal zijn experts, burgergroeperingen en ouders opgestaan om hun bezorgdheid te uiten over de inhoud van bepaalde lessen en cursussen, om wat er op school gebeurt in vraag te stellen, om de ontwikkeling van gender- en seksuele opvoeding van de hand te wijzen en om zelfs actief te promoten dat leerlingen af en toe de school verlaten of thuisonderwijs volgen (Mourão Permoser & Stoeckl, 2021). In Brazilië bijvoorbeeld begonnen de antigendermobilisaties, die een beslissende rol hebben gespeeld in de uitholling van de democratie, met campagnes tegen de lessen seksuele opvoeding onder de slogan "Escola sem partido" (Gomes da Costa, 2022) en Jair Bolsonaro toonde in 2018 een Braziliaanse vertaling van "*Le guide du zizi sexuel*" met Titeuf op televisie. Mobilisaties rond de slogan "Con mis hijos no te metas", die in 2016 in Peru begonnen, hebben eveneens een blijvende impact gehad op de regio. In Frankrijk begonnen de antigendermobilisaties ook met verscheidene mobilisaties vóór de opkomst van La Manif pour Tous, die vandaag nog steeds actief zijn (Gallot & Pasquier, 2018). In andere West-Europese landen promoten extreemrechtse partijen systemen om leerkrachten te controleren en op het matje te roepen en in Spanje hebben de organisatie HazteOir, die CitizenGo heeft opgericht, en de extreemrechtse partij Vox van de 'pin parental' een prioriteit gemaakt. Met die 'pin' kunnen ouders hun kinderen thuishouden wanneer er op school bepaalde activiteiten doorgaan, een idee dat Vox op tafel heeft gelegd bij de verschillende regeringen waar haar steun nodig is. Tot slot maken de autoriteiten in Rusland en Hongarije zich zorgen over de gevolgen van vermeende 'LGBT-propaganda' en proberen ze minderjarigen te beschermen ten koste van de persvrijheid, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging.

Deze verschillende voorbeelden tonen hoezeer de antigendercampagnes draaien rond opvoeding en de tegenstelling, zoals die door deze activisten naar voren wordt geschoven, tussen gender- en seksuele voorlichtingsprogramma's enerzijds en de bescherming van minderjarigen en de opvoedingsvrijheid van ouders anderzijds. Bovenal willen ze de opvoeding - en dan vooral rond gender en seksualiteit - als een voorrecht van de ouders verdedigen en willen ze niet dat de school een plaats wordt waar de erkenning en het gebruik van bepaalde rechten wordt bevorderd. België is hierop geen uitzondering en bepaalde

²⁵ https://www.standaard.be/cnt/dmf20230906_95371992

²⁶ https://www.standaard.be/cnt/dmf20230905_96121362

groepen spreken zelfs van een 'kaping van het ouderlijk gezag'²⁷. Deze debatten verlopen echter niet op dezelfde manier in de twee grootste taalgemeenschappen van het land²⁸ en hebben vooral niet dezelfde intensiteit. De onderwijssystemen werden lang geleden in het kader van de institutionele regeling gescheiden en volgden een verschillend traject in het noorden en in het zuiden van het land. Zoals vaak het geval is in België (Faniel, Gobin en Paternotte, 2020) wordt deze politieke tweedeling ook gevolgd door activisten die met deze instellingen in interactie willen treden. Terwijl er in Vlaanderen sporadisch debatten zijn geweest, zoals die rond de 'genderkoek' van Çavaria in 2021 (Van Wichelen, Verhoeven & Hau, 2023)²⁹, zijn vooral in Franstalig België de debatten rond EVRAS (Education à la vie relationnelle, affective et sexuelle) het hevigst. Daarom richten we ons vooral op de debatten in het zuiden van het land, die - zoals we in de inleiding van dit rapport al vermeldde - in 2023 in alle hevigheid losbarstten.

EVRAS is - op een structurele manier - al lang een heet hangijzer voor het politieke debat in Franstalig België. Het volgt grotendeels de evoluerende standpunten van de christelijke actoren in de politiek en in de onderwijswereld, maar ook de invloed van verschillende drukingsgroepen, vooral die uit de conservatieve rand van de Katholieke Kerk. Hoewel het debat over seksuele voorlichting al even aan de gang is, werd EVRAS na lange gesprekken pas in 2012 officieel ingevoerd, waarna de FWB dit als opdracht toevertrouwde aan de scholen en het via het Opdrachtendecreet opnam in de lessen burgerschapseducatie. In 2013 werd een samenwerkingsakkoord ondertekend tussen de FWB, het Waals Gewest en de Franse Gemeenschapscommissie (COCOF) en werden tien steunpunten opgericht in Franstalig België (Marques-Pereira en Pereira, 2019; Lannoo, Duchêne, Godin en Tojerow, 2023). In die tijd was EVRAS niet verplicht of gestandaardiseerd en werd dit overgelaten aan het oordeel van elk schoolhoofd, die dus kon weigeren om EVRAS in het lessenpakket op te nemen. Omdat EVRAS niet verplicht was, bleven de scholen lange tijd ter plaatse trappelen en was de toegang tot seksuele en emotionele voorlichting aan Franstalige kant erg ongelijk. Bovendien gaven het ontbreken van een kader voor de opdrachten en doelstellingen van EVRAS en het feit dat er geen echt EVRAS-label was dat de kwaliteit van de voorlichting garandeert, aanleiding tot bezorgdheid in seculiere en feministische kringen en bij LGBTQI+-organisaties³⁰. EVRAS is sinds 2012 altijd een hot topic gebleven (Bloc en Piette, 2016).

De antigenderactoren zijn niet onverschillig voor de debatten over EVRAS en de meesten van hen proberen een alternatieve vorm van seksuele en emotionele voorlichting aan te bieden waarmee ze, door te praten over liefde en respect, het ideaal van het - per definitie heteroseksuele - koppel willen versterken, abortussen vermijden, het gebruik van anticonceptie veranderen en de banalisering van pornografie tegengaan³¹. Deze actoren willen het monopolie van deze voorlichting niet overlaten aan zogezegde activistische centra die een in hun ogen een bevooroordeelde voorlichting verdedigen die abortus, anticonceptie en seksualiteit zou 'dedramatiseren'. Ze zijn daarentegen voorstander van een vorm van seksuele voorlichting die overeenstemt met hun visie op leven en seksualiteit en, hoewel ze

²⁷ <https://etincelles.be/evras-un-rapt-de-l-autorite-parentale/>

²⁸ We beschikken niet over informatie over de situatie in de Duitstalige Gemeenschap.

²⁹ <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/vlaams-belang-uit-kritiek-op-gebruik-leermiddel-de-genderkoek-vlaams-onderwijs>

³⁰ <https://www.alterechos.be/evras-un-label-dans-un-vortex/>

³¹ Deze verschillende thema's werden bijvoorbeeld samengevat door de in Parijs gevestigde Belgische seksuologe Thérèse Hargot in haar boeken (2010, 2016, 2020) en zij is zelf actief op het gebied van seksuele voorlichting in Frankrijk. <https://theresehargot.com/> Zie Crosetti & De Ganck (2016).

niet langer proberen seksuele voorlichting op scholen te schrappen en voor te behouden aan de ouders zoals de conservatieve bewegingen van vroeger, proberen ze wel gehoor te krijgen in de scholen en er hun programma's en ideeën voor stellen, onder meer in het kader van acties rond EVRAS.

Omwille van de beperkingen van het systeem dat dateert van 2012, vooral het feit dat conservatieve actoren zich heel makkelijk als EVRAS-facilitators kunnen profileren, blijven progressieve actoren zich mobiliseren en stellen ze, onder meer via een hele reeks rapporten, verbetermogelijkheden voor. Door de jaren heen bleef het EVRAS-platform³², dat sinds 2012 een aantal van die actoren samenbrengt, pleiten voor een sterk kader, standaardisering en een label. Ze willen met andere woorden EVRAS beter structureren om zowel excessen als ongelijkheden tussen leerlingen te voorkomen³³. Ondanks het verzet van CDH binnen de regering van de Federatie Wallonië-Brussel werd in 2017 een eerste stap gezet met de invoering van een EVRAS-label voor de jeugdsector. Dit label, dat werd ontwikkeld door minister Isabelle Simonis (PS), wordt toegekend door de Federatie Wallonië-Brussel als kwaliteitsmerk voor actoren. EVRAS is een van de prioriteiten van de nieuwe gemeenschapsregering van 2019, waarin de christendemocraten niet vertegenwoordigd zijn.

Het debat laaide weer op in december 2022 nadat de Belgische afdeling van het Observatoire de la Petite Sirène een 'open brief' publiceerde in *La Libre Belgique*, gericht aan ouders en aan Caroline Désir, minister van Onderwijs van de Federatie Wallonië-Brussel³⁴. Het grote publiek had het bestaan van deze organisatie een paar maanden eerder ontdekt, toen er opiniestukken verschenen waarin bezorgdheid werd geuit over de toename van transities onder minderjarigen. Hoewel transthema's tot nu toe zijn belangrijkste werkterrein waren, is dit Frans-Belgische Observatorium meer in het algemeen bezorgd over 'ideologische discours over kinderen en adolescenten' en wil het 'professionals die werken met kinderen en jongeren waarschuwen voor de impact van social media en activisme'³⁵.

Zoals het in zijn opiniestuk uitlegt, is dit Observatorium geschokt over de inhoud van de EVRAS-gids van de vzw O'YES. Deze vzw werkte immers al een aantal jaar aan een EVRAS-gids voor lesgevers met de hulp van de Fédération Laïque des Centres de Planning Familial. Het primaire doel was om een gemeenschappelijk kader voor de lessen te ontwikkelen. Toen de eerste versie van deze gids in mei 2022 verscheen, kwam er meteen kritiek op, vooral vanwege de passages over 'sexting' en 'naaktfoto's'. Ondanks een herziening van de passages die als problematisch werden beschouwd, bleven deze bezwaren bestaan en begonnen ze zelfs luider te klinken. Die verdeeldheid heeft vooral te maken met de plaats van seksualiteit in deze gids en de zeer pragmatische benadering daarvan, in die zin dat in dit document echt alle onderwerpen aan bod komen waar leerlingen mee kunnen zitten. De tegenstanders van EVRAS vinden echter dat seksuele voorlichting vooral een spirituele leidraad zou moeten zijn en een ideaal van relaties en seks moet overbrengen, in plaats van minderheidssituaties te legitimeren, vooral op het gebied van gender.

Meer algemeen wilde de regering van de Federatie Wallonië-Brussel, onder impuls van minister Caroline Désir (PS), EVRAS op de politieke agenda zetten om globaal een stevige

³² <https://www.evras.be/generalisation/plateforme-evras/>

³³ <https://www.evras.be/generalisation/plateforme-evras/>

³⁴ <https://www.lalibre.be/debats/opinions/2022/12/13/non-a-lhypersexualisation-de-nos-enfants-653B6VFIFRFFVAPCK4OOWGOLOQ/>

³⁵ <https://www.observatoirepetitesirene.org/>

financiering voor seksuele voorlichting in scholen vast te leggen, scholen te verplichten om een programma op te zetten voor leerlingen van het 6e leerjaar en het 4e middelbaar en de inhoud van de lessen te standaardiseren en gelijk te stemmen dankzij een strengere controle door de FWB. De minister stelde ook voor dat de centra voor gezinsplanning, de PMS-centra (psycho-medisch-sociale centra) en PSE-centra (promotion de la santé à l'école) automatisch het EVRAS-label krijgen en dat alle andere organisaties het label moeten bekomen om in de scholen te mogen werken. De praktische uitvoering van dit project was gebaseerd op een samenwerkingsovereenkomst met het Waals Gewest en de Franse Gemeenschapscommissie (COCOF).

Zoals blijkt uit de stemming van 7 september, kwam er weinig politieke tegenstand tegen het ontwerpdecreet. De definitieve versie van de tekst was het resultaat van een brede politieke en maatschappelijke consensus, gesteund door tal van actoren uit het katholiek onderwijs. Tot ieders verbazing stuitte deze tekst op heel wat verzet vanuit de samenleving, met verschuivingen in de coalities van actoren en het actierepertoire van de antigendermobilisaties tot gevolg. We merken op dat het discours dat aan deze mobilisaties ten grondslag ligt het heeft over de angst voor een niet langer centraal stellen van heteroseksualiteit en geslachtsverschillen, die de basis vormen van het antigenderdiscours, en argumenten aanvoert die ook in het buitenland circuleren, vaak zonder precies verband met de inhoud van de besproken teksten, zoals het aanleren van masturbatie aan jonge kinderen of het promoten van pedofilie³⁶. Dit zijn de ingrediënten die bijna overal worden gebruikt om morele paniek te zaaien binnen de antigendercampagnes (Gomes da Costa, 2022; Martínez, Duarte en Rojas, 2021) en die zich steeds meer toespitsen op transthema's, vooral bij minderjarigen (Hines, 2020; Mahoudeau, 2022; Thurlow, 2022). In werkelijkheid draait het allemaal om de bescherming van het kind en het idee van kinderlijke onschuld, een retoriek die ook blijkt uit de namen van de gemobiliseerde groepen en uit de sterke aanwezigheid van kinderpsychiaters en andere professionals die werken met kinderen.

Deze mobilisaties brachten drie soorten actoren samen in een alliantie die tot nu toe ongekend was op internationaal niveau, met uitzondering van Canada, dat op hetzelfde moment met eenzelfde soort mobilisaties te maken kreeg. Naast groepen uit conservatieve christelijke kringen, zijn er ook spelers bijgekomen uit het antivaxmilieu en uit moslimkringen die een belangrijke rol lijken te hebben gespeeld bij het organiseren en mobiliseren van het publiek voor de demonstraties van 7 en 17 september 2023. Die strijd wordt nu voortgezet door middel van een juridische strijd waarbij katholieken, rechts en moslims betrokken zijn. Om die onverwachte alliantie beter te begrijpen, zijn twee opmerkingen van belang. In veel landen (Corrêa, 2022b) zijn er banden ontstaan tussen bepaalde antigenderactivisten en bewegingen die zich verzetten tegen COVID-19-vaccinatie. Sommige internationale antigenderplatforms hebben die strijd mee gesteund, vooral om een algemeen bestuur van gezondheid vanuit de overheid te beperken³⁷. Die alliantie is gebaseerd op discursieve overeenkomsten, die een convergentie van het activisme in de hand werken.

³⁶ <https://www.dhnet.be/regions/bruxelles/2023/09/07/quelques-centaines-de-personnes-manifestent-a-bruxelles-contre-levras-AY5BLOAR5JGS5EX6BAN2TOXDFQ/?fbclid=IwAR2t4Z1D060v9Hgf-AU3khgr0AgAqqDZjImbUNoz3dpuYyFlrr6FPTOUR6w> ; <https://www.lalibre.be/belgique/enseignement/2023/09/07/bruxelles-quelques-centaines-de-personnes-manifestent-contre-levras-TRNE3CGPVNDVBL5THZO33O4LIA/>

³⁷ Dergelijke banden met de antivaxbewegingen zijn evenwel nog geen antigendercampagne en bepaalde belangrijke actoren zoals de katholieke hiërarchie en de Poolse en Hongaarse regeringen hebben destijds integendeel vaccinatie gesteund en de ernst van de pandemie erkend.

Complottheorieën en een utopische visie van de natuur die niet verstoord mag worden, komen immers vaak tegelijk voor in het discours over COVID, dat vervolgens uitgebreid kan worden naar thema's als gender en seksualiteit. Ter herinnering: dit zijn twee belangrijke elementen van het antigenderdiscours, dat stelt dat machtige elites de bevolking manipuleren en hun kinderen indoctrineren voor de verkeerde redenen en dat genderverschillen gebaseerd zijn op een natuurlijke orde die binair en onveranderlijk zou zijn. Dit wordt verder aangevuld met een discours ter verdediging van de democratie, zij het met een populistische ondertoon, dat stelt dat het de bedoeling is om een volk te vertegenwoordigen wiens stem door de machtige en invloedrijke minderheden werd afgepakt, in dit geval de verschillende regeringen, parlementen en verenigingen die EVRAS verdedigen.

De mobilisaties binnen de moslimgemeenschappen zijn verrassender en moeilijker te begrijpen. Ondanks een latent sociaal conservatisme dat mobilisatie zou kunnen rechtvaardigen (Torrekens & Adam, 2015), zijn deze religieuze groepen zelden betrokken bij de antigendercampagnes. Tot nu toe werden er slechts een handvol voorbeelden gedocumenteerd in Europa, voornamelijk in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Zo lanceerde Farida Belghoul in Frankrijk in 2013 de 'journée de retrait de l'école' (een dag niet naar school) om te protesteren tegen het 'ABCD de l'égalité', een gendereducatieprogramma dat minister voor Vrouwenrechten Najat Vallaud-Belkacem wilde invoeren. Dit initiatief riep ouders op om hun kinderen één dag per maand thuis te houden om tegen het programma te protesteren. De eerste dag vond plaats in januari 2014 en vond ook weerklank bij de moslimgemeenschappen, met volgens de pers een absentiepercentage van 30% in sommige scholen (Khemilat, 2018; Massei, 2017). Vanwege het verzet werd het controversiële overheidsprogramma niet algemeen ingevoerd. Het andere voorbeeld verwijst naar een mobilisatie van moslimgezinnen in Birmingham in 2019 tegen inclusieve LGBTQI+-programma's op school. De gezinnen demonstreerden meer dan acht weken voor de school en hielden hun kinderen thuis³⁸. De demonstraties werden uiteindelijk op vraag van de stad Birmingham verboden door de Britse rechtbanken³⁹. Hoewel deze demonstraties de komst van nieuwe spelers op het toneel illustreren, vertonen ze ook links met meer traditionele antigendergroepen en is hun betrokkenheid bij deze mobilisaties eerder discreet. Hoewel Farida Belghoul aanvankelijk bekend stond als een antiracistische activiste, zocht ze geleidelijk meer toenadering tot extreemrechts, met in het bijzonder Alain Soral en ook Civitas, en lanceerde ze de 'journée de retrait de l'école' in het verlengde van La Manif pour Tous. In dat verband is het interessant om te zien hoe de leider van Civitas, Alain Escada, weer opduikt bij de demonstratie in Brussel van 17 september 2023. Bepaalde Britse media merkten op dat de christelijke conservatieven het meest hebben geprofiteerd van de protesten in Birmingham⁴⁰.

In België zijn er, naast een beter begrip van de massale verspreiding van anti-EVRAS-inhoud op social media, twee factoren die nader onderzoek verdienen. Enerzijds stellen we vast dat er banden zijn ontstaan tussen bepaalde moslimactoren en antivaxers. Die zijn echter amper gedocumenteerd, hoewel ze waarschijnlijk de krachtenbundeling van activisten tegen EVRAS in de hand werken. Daarnaast is er tot op heden weinig bekend over de impact van het

³⁸ <https://www.theguardian.com/uk-news/2019/may/26/birmingham-anderton-park-primary-muslim-protests-lgbt-teaching-rights>; <https://www.bbc.com/news/uk-england-48351401>

³⁹ <https://www.theguardian.com/education/2019/may/31/high-court-bans-birmingham-school-protests-against-lgbt-lessons>

⁴⁰ <https://www.opendemocracy.net/en/5050/uk-christian-conservatives-join-disastrous-global-backlash-against-sex-education/>

antivaxdiscours in de conservatieve katholieke gemeenschappen in België. Anderzijds kan buitenlandse inmenging in de moslimmanifestaties tegen EVRAS niet worden uitgesloten, vooral vanuit Turkije. Lang niet alle stromingen binnen de moslimgemeenschap staan immers achter het bericht dat op 6 september 2023 door verschillende moslimorganisaties werd uitgestuurd⁴¹. Moslims van Marokkaanse origine zijn opvallend afwezig en het zijn vooral actoren die banden hebben met Turkije die op de voorgrond treden, te beginnen met de Belgische vertegenwoordiging van Diyanet, het Turkse overheidsorgaan voor religieuze zaken⁴². Zonder te beweren dat er algemene instructies werden gegeven vanuit Ankara, zijn de institutionele banden tussen die actoren en de Turkse overheid wel belangrijk (Torrekens, 2024) en het is duidelijk dat deze standpuntinname aansluit bij de standpunten van de regering van Recep Tayyip Erdogan, niet alleen ten aanzien van het Verdrag van Istanbul maar ook wat betreft zijn hardere optreden tegen de zichtbaarheid en erkenning van LGBTQI+-personen (Adak, 2021; Bodur Ün en Arıkan, 2022; Büyükgöze, 2023).

Tot slot kunnen we dit deel niet afsluiten zonder de politieke gewelddaden in Wallonië te vermelden. In totaal werden acht scholen gevisieerd: in zes scholen in de regio Charleroi werd brand gesticht en in twee scholen in Luik was er sprake van vernielingen. Op verschillende plaatsen werd tags aangebracht met de tekst 'No EVRAS'. Zonder vooruit te willen lopen op de resultaten van het onderzoek (die niet openbaar worden meegedeeld),⁴³ merken we op dat deze gebeurtenissen, waarover druk werd geschreven in de internationale pers, nieuw zijn voor de antigendermobilisaties, in die zin dat scholen nooit eerder op deze manier het doelwit zijn geweest. Het gebruik van politiek geweld zou hier een internationale primeur zijn, wat getuigt van een verandering in het actierepertoire van de antigendermobilisaties.

1.4. Euthanasie

In het internationale antigenderlandschap onderscheidt België zich door de centrale plaats die het thema euthanasie inneemt. Dit is verrassend omdat dit op het eerste gezicht niets te maken heeft met gender of seksualiteit. Dat euthanasie zo hoog op de agenda staat, heeft te maken met twee redenen.

Eenzijds heeft de timing van de ethische hervormingen in België, zoals in dit rapport meermaals wordt aangegeven, een rechtstreekse impact gehad op de antigendermobilisaties in België, aangezien veel van die hervormingen begin jaren 2000 werden doorgevoerd, dus

⁴¹Dit zijn Diyanet van België, de Belgische Islamitische Federatie, de Federatie van Albanese Moskeeën in België, de Vereniging van Afrikaanse Moskeeën in België, de Unie van Moskeeën in Luik, de Gemeenschap van Islamitische Bosniaks in België en de Turks-Islamitische Culturele Vereniging Ehli-Beyt. <https://www.lalibre.be/belgique/enseignement/2023/09/06/des-institutions-islamiques-de-belgique-sopposent-aux-cours-deducation-sexuelle-EKHJTJTDXVBQ3OL2ANQKR56KGY/>

⁴² Een snelle zoekopdracht op Google op de trefwoorden 'Diyanet EVRAS' laat bovendien zien dat dit persbericht gretig werd overgenomen op Turkstalige websites.

⁴³ Omwille van de ernst van de feiten moesten de eerste minister en de minister van Binnenlandse Zaken tussenbeide komen in een zaak die a priori niet de bevoegdheid is van de federale regering en kondigden ze de tussenkomst aan van het Coördinatieorgaan voor de dreigingsanalyse (OCAD) en de mobilisatie van zeven analisten opgeleid door het Centrum voor Cybersecurity België. De resultaten van dit onderzoek werden niet openbaar gemaakt.

net voor de steile opmars van de antigendercampagnes. Bovendien konden de initiatiefnemers van de antigendercampagnes, in tegenstelling tot landen als Spanje, Frankrijk en Italië, niet rekenen op voldoende invloedrijke boegbeelden in België, met name binnen de Katholieke Kerk. Bovendien werd Mgr. Léonard, wiens benoeming het evenwicht had kunnen veranderen, pas in 2010 aartsbisschop van Mechelen-Brussel. Omwille van die verschuiving in de tijd waren er eigenlijk geen echte doelen waarop de antigendercampagnes hun pijlen konden richten en vooral daardoor is euthanasie een kernthema geworden. Hoewel de decriminalisering van euthanasie in 2002 werd goedgekeurd, is het thema altijd op de politieke agenda blijven staan en werden de toepassingsvoorwaarden uitgebreid naar minderjarigen, zonder leeftijdslimiet. De debatten over een herziening van de wet van 2002 boden dus mogelijkheden voor mobilisatie.

Anderzijds staat dit thema volgens de sociale leer van de kerk niet helemaal los van de thema's gender en seksualiteit. Abortus en euthanasie zijn immers onlosmakelijk met elkaar verbonden omwille van de tegenstelling tussen de 'cultuur van de dood', waarvan abortus en euthanasie twee van de belangrijkste uitdrukkingen zijn, en de 'cultuur van het leven' die de Katholieke Kerk verdedigt. Die tegenstelling, die eigenlijk een antropologisch conflict in hedendaagse samenlevingen illustreert, werd begin jaren 1990 voorgesteld door paus Johannes Paulus II en getheoretiseerd in de encycliciek *Evangelium Vitae* (1995), net voor de opkomst van het discours rond 'genderideologie' (Vaggione, 2012, 2021). Hoewel het discours over de cultuur van het leven grotendeels beperkt is gebleven tot de katholieke wereld, werd het actief gepromoot door de kerkelijke hiërarchie en heeft het nog steeds invloed op organisaties die geïnspireerd zijn door de katholieke sociale leer. Volgens deze organisaties - en ook het Vaticaan - is het dus logisch dat wanneer je abortus bestrijdt, je ook euthanasie bestrijdt, omdat het twee kanten van dezelfde medaille zijn. Bovendien werpen deze thema's allebei de vraag op naar de natuurlijkheid van het menselijk lichaam en de bijbehorende grenzen.

Sinds de goedkeuring van de wet in 2002 is het thema euthanasie nooit meer uit de publieke belangstelling verdwenen, zoals blijkt uit het aantal artikelen en opiniestukken in de pers en het aantal wetsvoorstellen dat elke legislatuur wordt ingediend. Net als in het geval van abortus zijn tegenstanders er niet langer op uit om de wet van 2002 als zodanig af te schaffen, maar benadrukken ze, volgens een argumentatieve logica die kenmerkend is voor reactionaire discours (Hirschman, 1991), dat de controles te laks zijn en dat de voorwaarden die in de wet zijn vastgelegd niet worden nageleefd. Ze richten hun pijlen voornamelijk op twee domeinen: ongeneeslijke psychische aandoeningen en toegang tot euthanasie voor minderjarigen. Deze activisten willen in de eerste plaats misbruiken en perverse effecten aan de kaak stellen als een gevaarlijk 'hellend vlak', 'een vervaging van normen' of 'banalisering', allemaal ontwikkelingen die de geest van de wet van 2002 niet respecteren (Hamarat & Lebeer, 2019). Ook de actiemiddelen zijn veranderd. Naast de gebruikelijke belangenbehartigingstechnieken en mobilisatie in de publieke en politieke arena, wordt nu ook expertise aangevoerd in de vorm van alternatieve rapporten en gegevens over de beperkingen en vermeende misbruiken van de huidige wetgeving, evenals juridische strategieën voor nationale (Assisenhof, Grondwettelijk Hof) en internationale rechtbanken en hoven (Europees Hof voor de Rechten van de Mens).

Het verzet tegen de euthanasiewetgeving brengt vandaag verschillende soorten actoren samen. Aan de ene kant zien we de actoren die goed vertrouwd zijn met antigendermobilisaties en die elders in dit rapport worden besproken. Tot deze tegenstanders behoren bepaalde groepen van de katholieke burgermaatschappij en rechtse intellectuelen. Daarnaast merken we het bijzondere engagement op van filosofen, ethici en gezondheidswerkers (artsen, verpleegkundigen, psychiaters enz.) die, vooral in Vlaanderen, gericht wijzen op de gevaren van de Belgische wetgeving. Trouw aan de praktijk van hun beroep schrijven ze mee aan deskundigenrapporten, die soms bij prestigieuze uitgeverijen worden uitgegeven, en nemen ze het woord vanuit hun deskundige wetenschappelijke achtergrond. Sommigen van hen benadrukken de praktische realiteit en de moeilijkheden die zorgverleners ondervinden onder druk van de samenleving, families en patiënten. Ze onderstrepen ook het belang van het recht op gewetensbezwaar.

1.5. Transthema's

België heeft in twee fasen vooruitgang geboekt op het vlak van rechten van trans personen (Meier & Motmans, 2020; Tomsej & Paternotte, 2021). In 2007 werd een eerste wet over transseksualiteit aangenomen. Die wet maakt het eenvoudiger om je voornaam en geslacht in het bevolkingsregister te veranderen, maar maakt dit afhankelijk van medische behandeling (hormonale behandeling voor voornaamsverandering en chirurgie voor wijziging van de geslachtsregistrati) en het overleggen van een medisch advies. De wet schrijft bovendien voor dat "de betrokkene niet meer in staat is om overeenkomstig het vroegere geslacht kinderen te verwekken". Deze voorwaarden werden meteen na goedkeuring van de wet aangevochten en het idee dat verplichte psychiatrische opvolging en sterilisatie in strijd zijn met de mensenrechten won uiteindelijk terrein. In 2017 schafte de wetgever deze voorwaarden af door een nieuwe wet aan te nemen, waarin het beginsel van zelfbeschikking voor trans personen is vastgelegd. Voor wijziging van de voornaam en de geslachtsregistratie is voortaan een verklaring van de betrokkene nodig. Deze voorwaarden werden bovendien uitgebreid naar minderjarigen vanaf 16 jaar, met voorlegging van een attest van een kinderpsychiater en met toestemming van de ouders, en een voornaamsverandering is mogelijk vanaf 12 jaar. Tot slot zorgt deze wet voor een betere erkenning van afstamming. Wel schrijft de wet voor dat de aanpassing van de registratie van het geslacht in de akte van geboorte onherroepelijk is en dus maar één keer kan gebeuren. Die eis werd door verschillende verenigingen aangevochten omdat die discriminerend zou zijn ten aanzien van genderfluïde personen. Deze organisaties riepen ook op om te voorzien in alternatieven voor registratie bij de burgerlijke stand om tegemoet te komen aan de noden van non-binaire personen. In een arrest van 2019 stelde het Grondwettelijk Hof hen in het gelijk en riep het de wetgever op om de wet aan te passen om genderfluïde personen te erkennen (door het onherroepelijkheidsbeginsel af te schaffen) alsook personen die zichzelf als non-binair definiëren (door alternatieven voor de man-vrouw binariteit in te voeren). In 2020 beloofde de regering-De Croo om de wet in overeenstemming te brengen met de uitspraak van het Grondwettelijk Hof en in 2023 werd een wetsvoorstel aangenomen om een einde te maken aan de onherroepelijkheidseis. Wat betreft de registratie bij de burgerlijke stand (of de afschaffing van de vermelding van het geslacht) werd er daarentegen minder vooruitgang geboekt, deels omdat dit dossier binnen de federale meerderheid wordt tegengehouden.

De wetten van 2007 en 2017 werden met een zeer grote meerderheid aangenomen en de tekst van 2017 kreeg meer steun in het parlement dan de tekst van 2007, hoewel die werd gedragen door een centrumrechtse regering (N-VA/MR/CD&V/Open VLD) (117 stemmen voor tegenover 91). Alles wees dus op een grote en groeiende politieke consensus rond de erkenning van de rechten van trans personen. Recente debatten op politiek niveau en in de samenleving suggereren echter dat die indruk moet worden genuanceerd. Hoewel de debatten over de wet van 2017 gepaard gingen met enige kritiek, bleef die echter beperkt en had die geen impact op politiek niveau. Sinds de aankondiging van de regering-De Croo in 2020 blijft de kritiek op de transeisen echter aanzwellen. Die kritiek, die als doel heeft twijfel te zaaien in de publieke opinie en druk uit te oefenen op de politiek, heeft verschillende aangekondigde wetshervormingen tegengehouden.

Het zou echter een vergissing zijn om deze aanvallen te zien als *backlash* (Paternotte, 2021; 2023), met andere woorden als een rechtstreekse reactie op de voorstellen die in België op tafel liggen. Het is belangrijk om ze in een nieuwe internationale context te plaatsen waarin transthema's, die lange tijd onder de radar zijn gebleven, nu steeds meer in het vizier komen van de antigenderactoren (Tudor, 2021; Bassi & Lafleur, 2022; Franklin 2022; Cabral Grinspan, Eloit, Paternotte & Verloo, 2023). Dit offensief begon in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, maar waaiert nu razendsnel uit naar Europa en Noord- en Zuid-Amerika, wat resulteert in een steeds vijandigere omgeving voor trans personen en een nooit eerder geziene golf van wetswijzigingen die een stap terug betekenen. Hoewel veel van die thema's vroeger niet echt onderwerp waren van debat, zijn ze vandaag plotseling onoverkomelijke obstakels geworden en staan ze nu centraal in het politieke debat. Transthema's zijn dus eigenlijk een katalysator. Ze belichamen namelijk perfect het discours over 'genderideologie' en slaan tegelijk bruggen naar andere felbevochten thema's, vooral de strijd tegen het wokisme. Ze doen ook enkele vroegere, maar onopgelost gebleven debatten binnen het feminisme weer oplaaien die gedeeltelijk overlappen met die over het draagouderschap, de islam of sekswerk, en zorgen op die manier voor verdeeldheid bij de progressieve actoren. Transthema's worden tot slot ook aangegrepen om waar nodig antigendercampagnes te lanceren of nieuw leven in te blazen, terwijl het discursieve register en de coalities van actoren worden uitgebreid (Corrêa, House en Paternotte, 2023).

Deze keer loopt de timing van de wetgevende hervormingen in België gelijk met de internationale agenda en de 'herstelling' van de Transwet van 2017 biedt kansen voor mobilisatie. Om de weg daarvoor vrij te maken halen allerlei actoren inspiratie uit wat er elders gebeurt en importeren en vertalen ze dat, met een duidelijk internationaal besmettingseffect. Ze kijken daarbij vooral naar de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland. Verschillende van die actoren zijn bovendien betrokken bij transnationale dynamieken en uitwisselingen. Daarom zijn de aangevoerde argumenten meestal geen rechtstreekse reactie op wetgevende debatten, maar volgen ze de internationale ontwikkelingen. Het doel is niet zozeer om de voorgestelde hervormingen aan te vechten als wel om de ruimere legitimiteit van de transeisen te ondermijnen. Hoewel sommigen verwijzen naar de risico's van een mogelijke verdwijning van geslachtsverschillen bij de burgerlijke stand en het belang van een symbolische houvast, focust het debat grotendeels op twee thema's: de transitie van minderjarigen, zeker nu het aantal aanvragen alsmar toeneemt, en detransities, waarbij de nadruk wordt gelegd op de gevaren van een te snelle interventie en het feit dat sommige trans personen later spijt krijgen van hun

overhaaste transitie. Naast deze twee thema's is er ook aandacht voor vrouwenrechten vermits - althans volgens deze discours - mannen in die transeisen een kans zouden kunnen zien om bepaalde rechten naar zich toe te trekken waar vrouwen jarenlang voor gestreden hebben en voorbij zouden kunnen gaan aan biologische waarheden, waardoor uiteindelijk de specifieke eigenheden van vrouwen en zelfs van het vrouw-zijn zouden verwateren. Dit houdt allerlei risico's in voor vrouwen in de politiek (pariteit), in de sport of in verband met niet-gemengde ruimtes, bijvoorbeeld toiletten en gevangenissen.

Net als in andere landen worden die antitranscampagnes aangestuurd door een heterogenere constellatie van actoren, die we in vijf groepen kunnen onderverdelen. Die groepen delen heel wat argumenten en sluiten elkaar niet uit, ook al werken ze niet echt met elkaar samen. Ten eerste zien de katholieke en conservatieve actoren die ook rond andere thema's actief zijn transthema's als een manier om hun lijst met doelwitten voor het aanvallen van de 'gendertheorie' uit te breiden en te actualiseren. Hun rol is echter beperkt. Ten tweede hebben zich geheel volgens de gangbare actiemethoden van het antigenderactivisme in Europa (Kuhar & Paternotte, 2017) groepen gevormd onder het label van bezorgde ouders of burgers. Daarnaast poppen er hier en daar websites op die 'ouders in nood' willen helpen, alternatieven voor medische transitie bij minderjarigen voorstellen en het hegemoniale discours van genderklinieken in vraag stellen. Die websites helpen mee informatie uit het buitenland verspreiden, die ze vertalen naar het Engels, Frans en Nederlands. Ten derde merken we op dat verscheidene professionals in de gezondheidszorg centrale spelers zijn geworden in het antitransdebat. Ze nemen deel aan transnationale uitwisselingen en netwerken en kunnen worden onderverdeeld in twee groepen: evidence-based artsen die zich zorgen maken over het gebruik van puberteitsremmers bij trans minderjarigen en psychologen of therapeuten die zich verzetten tegen de algehele 'transideologie'. Dit geldt in het bijzonder voor het Observatoire de la Petite Sirène, dat voornamelijk werkt rond genderdysforie. Deze organisatie heeft een Belgische afdeling die verschillende actoren samenbrengt die sinds de debatten over pedofilie en homo-ouderschap meer bekendheid hebben gekregen bij het grote publiek. Ten vierde hebben een aantal feministen de gelederen van de oppositie vervoegd, een fenomeen dat rechtstreeks verband houdt met wat er in het buitenland gebeurt (Cabral, Grinspan, Eloït, Paternotte & Verloo, 2023). Die spanningen, die maar zelden tot uiting komen in de openbare ruimte, werden tijdens de mars tegen geweld tegen vrouwen die op 28 november 2021 in Brussel werd georganiseerd, plots tastbaar: de twee geallieerde blokken 'Bloc VNR' en 'Bloc Lesbien' - twee anarchafeministische blokken die ervoor kiezen om geen cis mannen maar wel trans vrouwen en non-binaire personen toe te laten - werden aangevallen door kleine groepjes feministen en/of lesbiennes die het niet eens waren met die keuze en die zich bovendien verzetten tegen de verdediging van sekswerkers⁴⁴. Aan beide zijden van de taalgrens wordt dit feministische antitransdiscours ook uitgedragen door bepaalde figuren die vaak rechtstreeks toegang hebben tot de media. Tot slot zijn er aan beide kanten van de taalgrens actoren uit seculiere hoek die aanvoeren dat bepaalde transeisen een bedreiging zijn voor dat secularisme. Deze laatste drie groepen van actoren delen vaak een positivistische opvatting van de wetenschap, gekoppeld aan een 'universalistische' visie. Meer algemeen vinden deze actoren elkaar vaak in een gemeenschappelijk verzet tegen het 'wokisme' (Deleixhe en Paternotte, 2024).

⁴⁴ <https://www.rtbf.be/article/altercations-lors-dune-marche-feministe-pour-la-premiere-fois-je-n-ai-pas-pu-finir-une-manifestation-10891554>

Deze mobilisaties vinden, in tegenstelling tot die van 2017, steeds meer weerklank op politiek niveau. Terwijl Vlaams extreemrechts lange tijd het belangrijkste politieke doorgeefluik was voor de antitransseisen (Van Grieken, 2017, pp. 151-152), worden die eisen nu ook overgenomen door bepaalde rechtse partijen (Jacobs, 2021) en door de nieuwe partij Chez Nous.

1.6. Transhumanisme

Transhumanisme lijkt een relatief nieuw thema te zijn binnen de antigenderbewegingen dat nog een beetje op losse schroeven staat en dat, hoewel vandaag wel over dit thema wordt nagedacht, nog niet tot concrete mobilisaties heeft geleid. Deze denkstroming vond in de 20^e eeuw ingang bij bepaalde groepen van intellectuelen uit de meeste uiteenlopende disciplines (biologen, ingenieurs, filosofen, politicologen). Eind jaren 1980 kwam er onder leiding van filosoof Max More meer structuur in deze beweging, die uiteindelijk in 1998 concreet vorm kreeg met de oprichting van de World Transhumanist Association (WTA). De definitie van de transhumanistische beweging luidt als volgt:

The intellectual and cultural movement that affirms the possibility and desirability of fundamentally improving the human condition through applied reason, especially by developing and making widely available technologies to eliminate aging and to greatly enhance human intellectual, physical, and psychological capacities⁴⁵.

Kortom, de transhumanistische beweging bestudeert de effecten van technologie op lichamen, ecosystemen, identiteiten en de voorstelling van de mens in het algemeen. In dat verband verkent ze de meest uiteenlopende thema's, onder meer ruimtekolonisatie, genetische manipulatie, genderidentiteit en speciësisme. Hoewel deze beweging goed gestructureerd is, is het moeilijk om haar filosofie samen te vatten. De transhumanistische beweging is immers een ingewikkelde constellatie met heel wat gevoeligheden die soms moeilijk met elkaar te verzoenen zijn, als een ongecoördineerde nevel waarvan de componenten zeer uiteenlopende *backgrounds* en doelen hebben (Damour, Deprez en Romele, 2020, p. 12). Precies daarom spreekt het transhumanisme zowel feministen, katholieken als seculieren aan (Susanne, 2016).

Ondanks de erg verschillende benaderingen kan deze beweging worden samengevat in twee grote stromingen die een geheel eigen relatie met de wereld weerspiegelen: enerzijds de bioconservatieven die de menselijke natuur als heilig zien en anderzijds de technoliberalen die een onontkoombare technologische revolutie willen reguleren (Le Dévédec en Guis, 2013, p. 23). Aan de ene kant zijn de technoliberalen voorstander van een vorm van liberalisme ten aanzien van technologie; aan de andere kant wijzen de bioconservatieven elk gebruik van technologie van de hand dat niet bedoeld is als therapie of om de gezondheid van een individu of een handicap te herstellen. Geconfronteerd met het idee van een 'geaugmenteerde mens', roepen filosofen en politicologen op om het behoudsprincipe toe te passen dat de ecologie toepast op het milieu (Le Dévédec, 2021).

Dit debat tussen bioconservatieven en technoliberalen geeft aan hoe belangrijk deze thema's zijn voor de antigenderbewegingen, vooral voor de groepen die zich bezighouden met bio-

⁴⁵ <https://www.humanityplus.org/transhumanism>

ethiek. Het thema technologie en het gebruik ervan op het menselijk lichaam roept immers vragen op over identiteit, de grenzen van het lichaam en de definitie van de 'menselijke persoon'. Door het transhumanisme naar voren te schuiven als een thema waarop moet worden ingehaakt en waarover we ons zorgen moeten maken, kunnen antigenderactoren ook een aantal veronderstelde gevolgen van die opkomende transhumanistische samenleving ter discussie stellen, in navolging van de standpunten die ze verdedigen over bijvoorbeeld abortus, MBV, DMS en transthema's.

Het idee van een 'geaugmenteerde mens' dankzij technische en wetenschappelijke vooruitgang leidt met andere woorden tot een interventie op de levensloop zelf voor zover technologieën voor de verbetering van de mens volgens deze denkers de mogelijkheid zouden bieden om onze huidige biologische grenzen te overstijgen, waarbij we van een evolutie die we ondergaan overschakelen naar een evolutie die we vrij kiezen (Le Dévédec en Guis, 2013, p. 4). Die grenzen zijn evenwel een centraal thema voor veel antigenderactoren, ongeacht of die grenzen nu antropologisch of biologisch zijn. Bovendien probeert het transhumanistische project dichotome grenzen te overstijgen, vooral de tegenstelling tussen natuur en cultuur. De antigenderbeweging, die haar retoriek baseert op de natuurlijkheid van het lichaam en de naturalisatie van sociale relaties (vooral genderrelaties), is echter niet opgezet met de hertekening van die grenzen.

Het werk van filosofe en feministe Dona Haraway wordt vaak geciteerd om die kritiek te onderbouwen. In haar boek *A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist-Feminism in the 80s* (Haraway, 1985), dat intussen een klassieker is geworden, verpersoonlijkt de cyborg - een hybride lichaam dat zowel organisch als mechanisch is - het verlangen om de grens tussen mens en machine te vervagen. Deze figuur wordt gebruikt om binariteit en gendergrenzen in vraag te stellen, maar om ook na te denken over dualismen buiten het genderdomein, onder meer natuur/cultuur, mens/dier of mens/machine. Daarmee wordt gesuggereerd dat groepen beter gevormd zouden worden op basis van affiniteit in plaats van biologische of sociale kenmerken. Als gevolg van het in vraag stellen van de 'natuurlijke' grenzen ziet het transhumanisme technologische verandering als een kans voor de mens om de architect te worden van zijn of haar eigen evolutie (Le Dévédec en Guis, 2013, p. 2), iets wat de bioconservatieven zien als een aanval op de menselijke natuur (Le Dévédec en Guis, 2013, p. 2). Dat idee van zelfbeschikking wordt evenwel al geruime tijd op losse schroeven gezet door de antigenderactoren, die meer gewonnen zijn voor het idee van transidentiteit.

Doorheen deze voorbeelden zien we welke bruggen er zijn ontstaan tussen de afwijzing van het transhumanisme en een bepaalde katholieke manier van denken (Damour, 2017, p. 53). Zoals uit de analyse van onderzoekster Carmen Gordon Nogales blijkt, zien de bioconservatieven met een katholieke traditionele achtergrond, die tegen het transhumanisme zijn, deze filosofische stroming als een ideologie die, net als het feminisme, een en hetzelfde antropologische doel dient, namelijk het einde van het humanisme (2018). Op basis van die overwegingen kunnen we ons voorstellen op welke manier dit filosofische en politieke concept gemobiliseerd zou kunnen worden. Zou kunnen, want dit thema zet vandaag nog niet echt aan tot mobilisaties zoals abortus of euthanasie dat doen, maar is eerder onderwerp van discussie en reflectie binnen bepaalde antigendergroepen en is dus vooral een categorie die nog gemobiliseerd moet worden. We merken op dat antigenderactoren niet principieel tegen alle technologische vooruitgang zijn. Ze geloven dat technologie ook hun

standpunten kracht kan bijzetten. Zo helpt een steeds betere medische beeldvorming bijvoorbeeld om hun argumenten over de status van de foetus te ondersteunen. Hoe het transhumanisme in dat verband wordt gemobiliseerd hangt in feite af van hoe het wordt gebruikt, afhankelijk van de waarden die ermee worden geassocieerd. Achter die oproep tot voorzichtigheid in verband met technologie gaan antropologische zorgen schuil en het transhumanisme biedt een kans om na te denken over de mens, zijn grenzen en die van zijn omgeving.

1.7. Antiwokisme

In 2023 uitten verscheidene vooraanstaande politici hun bezorgdheid over de risico's van het wokisme voor de democratie, onze waarden, onze cultuur en ons erfgoed. Dit onderwerp kreeg heel wat aandacht in de media en zowel rechts als extreemrechts zien de woke beweging als dominant, gevaarlijk en onderdrukkend (Deleixhe en Paternotte, 2024). Relevant voor dit rapport is dat deze discours vaak verbanden leggen tussen het wokisme, het feminisme, het LGBTQI+-activisme, genderstudies of transthema's en als zodanig deel uitmaken van de antigendermobilisaties. Historisch gezien dateren die mobilisaties al van voor het antiwokisme en hebben ze dus niet dezelfde historische en ideologische oorsprong. Afgezien van de overeenkomsten zijn dit twee verschillende fenomenen en daarom is het belangrijk om de verbanden tussen beide en de manier waarop ze elkaar versterken te begrijpen.

Om te beginnen kan het antiwokisme worden gezien als een discours dat bedoeld is om zowel de politisering van bepaalde thema's, die voorheen geen publieke en politieke aandacht kregen, als de uitbreiding van bepaalde progressieve mobilisaties en beleidsmaatregelen in verband met thema's als gender, racisme of ecologie van de hand te wijzen. Bovendien wordt het woke discours - waarvan de cancelcultuur (*cancel culture*) een van de fundamenteën zou zijn - vaak afgeschilderd als een aanval op de mensenrechten en hun universaliteit. Het wokisme zou meer bepaald de vrijheid van meningsuiting ondermijnen en een rechtstreekse bedreiging vormen voor het liberale en democratische karakter van hedendaagse democratische samenlevingen.

Naast een zuiver politieke controverse valt het antiwokisme een reeks instellingen aan waarin 'links' als hegemoniaal wordt beschreven, zoals de media, scholen, multinationals of universiteiten, wat aansluit bij het populistische discours en het antigenderdiscours (Paternotte & Kuhar, 2018, Graff en Korolczuk, 2022). Vooral de universiteiten komen in het vizier: ze worden bekritiseerd omdat ze te elitair zouden zijn en onder het juk van de wokisten zouden staan, die omwille van hun totalitaire neigingen de academische vrijheid en de vrijheid van meningsuiting zouden ondermijnen. Dat gevaar baart deze politici zorgen en recent lanceerden leerkrachten ook verschillende platformen om deze dreiging binnen de Vlaamse academische instellingen gericht aan te pakken. Tot slot heeft het antiwokisme ook een epistemologische component (Paternotte & Verloo, 2021), die begrepen moet worden tegen de achtergrond van de cultuuroorlogen. Het bekritiseert niet alleen bestaande kennisstructuren, maar wil nieuwe kennis bevorderen en terugkeren naar bepaalde wetenschappelijke, voornamelijk positivistische standpunten.

Zoals verschillende studies hebben aangetoond (Dupuis-Déri, 2022; Mahoudeau, 2022; Deleixhe en Paternotte, 2024), is het antiwokisme het resultaat van de internationalisering

van discursieve kaders die hun oorsprong vinden bij Amerikaans rechts en die worden overgenomen en verspreid door nationale actoren, meer bepaald in Europa. Deze import van buitenlandse discours is echter niet simpelweg een kwestie van 'copy-paste', maar moet worden gezien als het opnieuw toe-eigenen van deze discours, waardoor ze een lokale vertaling krijgen. Bovendien illustreert het feit dat het wokisme wordt gelijkgeschakeld met oudere uitdrukkingen als 'cultureel marxisme', 'politieke correctheid' en 'links-islamisme' de geografische spreiding van deze beweging en symboliseert het de onderlinge verbanden tussen Belgische, Franse, Nederlandse, Britse en Amerikaanse discours. Het legt meteen ook het verband met de politieke en ideologische erfenis van het antiwokisme. Dit discours maakt immers deel uit van een langere geschiedenis van 'cultuuroorlogen', die deels verschilt van de geschiedenis van het antigenderdiscours. Het antiwokisme is dus geen compleet nieuw fenomeen, maar de attributen zijn wel veranderd en, zeker in België, is het succes ervan groter dan dat van eerdere retorische strategieën. Precies om die reden draagt het bij aan de verandering van de machtsverhoudingen en hertekent het de contouren van het debat, twee ontwikkelingen die fundamenteel zijn om de recente ontwikkeling van de antigendercampagnes in ons land te begrijpen.

Omwille van zijn holistische dimensie en voor zover het onder andere vrouwenrechten, gendergelijkheid, seksuele en reproductieve rechten en de rechten van LGBTQI+-personen betreft, vertoont het antiwokisme heel wat raakpunten met het hedendaagse antigenderdiscours (Kuhar & Paternotte, 2017). Het bijzondere aan het antiwokisme is echter dat het verder reikt dan alleen gender en seksualiteit. Het antiwokisme behandelt immers een veel bredere waaier van thema's en beperkt zich dus niet tot het antigenderdiscours, maar helpt het te versterken door het over te nemen. Bovendien kan het antiwokisme een schijn van eenheid verlenen aan een reeks progressieve eisen die in werkelijkheid niet zo coherent of samenhangend zijn. Vanuit discursief oogpunt kan het wokisme daarom worden gezien als een 'lege betekenaar' die het mogelijk maakt om een voorheen niet bestaand verband te leggen tussen een reeks heterogene maatschappelijke fenomenen. Hierdoor kunnen de actoren die het wokisme mobiliseren de indruk wekken dat het om een gezamenlijke politieke actie gaat, ook al hebben de zogenaamde woke actoren niet noodzakelijk hetzelfde profiel of dezelfde politieke doelstellingen.

Hoewel dit soort mechanisme al eerder werd beschreven om de rol van gender in het antigenderdiscours te begrijpen (Corrêa, House & Paternotte, 2023), werkt het hier op een heel andere schaal. Door het publieke debat te hertekenen, blaast het antiwokisme niet alleen een antigenderactivisme nieuw leven in dat in ons land bijzonder weinig succes had, maar zorgt het er ook voor dat actoren die voordien niet betrokken waren bij het antigenderdenken deze retoriek nu omarmen. Het antiwokisme heeft er dus mee voor gezorgd dat het antigenderdiscours in België, dat lange tijd beperkt bleef tot een onopvallende minderheid, zich kon verspreiden en dat actoren die a priori geen affiniteit hadden met het antigenderregister, het konden mobiliseren. Dit discours oversteeg dus de grenzen van bepaalde intellectuele en associatieve kringen en is het centrum van de politieke arena binnengedrongen. Die dynamiek is intussen in een stroomversnelling geraakt omdat deze antiwoke discours, die ooit uitsluitend door rechtse en extreemrechtse minderheidspolitici werden gehanteerd, nu ook ingang hebben gevonden bij prominente politieke actoren en zelfs centraal staan in politieke programma's en strategieën.

Het antiwokisme heeft voor al die verschillende actoren echter niet dezelfde politieke betekenis. Hoewel de verschillende varianten van deze discours zeker raakpunten hebben (zoals de vergelijking van het wokisme met totalitarisme, of de kritiek op een dichotome lezing van de samenleving tussen beulen en slachtoffers), worden ze wel degelijk anders ingezet door de actoren die meespelen in het politieke spel, waarbij ze dus een structurerend element of een sporadische toespeling kunnen zijn. Dit helpt ons om bepaalde verbanden te begrijpen tussen antiwoke discours en de verdediging van het secularisme, de Verlichting en de liberale waarden, vooral in de context van verzet tegen de islam. Dat gezegd zijnde, is er soms een fijne lijn tussen het verdedigen van het secularisme of het veroordelen van een religieus fundamentalisme en racistische en islamofobe opmerkingen, zoals blijkt uit de toe-eigening van dergelijke argumenten door extreemrechtse actoren. Het antiwokisme past bovendien binnen uiteenlopende politieke strategieën. In sommige strategieën dient het om thema's te politiseren die voorheen het onderwerp waren van een politieke consensus, of om bestaande polemieken - onder meer in verband met gender - in een nieuwe verpakking te steken, terwijl het voor anderen vooral een wapen is om te concurreren met een in electoraal opzicht steeds aantrekkelijker extreemrechts politiek programma en om zich te onderscheiden van meer progressieve rivalen. Tot slot kan het overnemen en (re)produceren van een antiwoke discours te maken hebben met de wens om naam te maken binnen een politieke partij om zo meer zichtbaarheid te krijgen of om een alternatieve politieke lijn voor te stellen.

2. Wisselende actoren: van katholiek activisme tot concurrerende rechtse groepen

Historisch gezien vinden de antigendercampagnes hun oorsprong in de Katholieke Kerk, die het antigenderdiscours ontwikkelde als een interpretatief kader en als strategie om zich te verzetten tegen de resultaten van de VN-conferenties van Caïro en Peking. Ons land vormt hierop geen uitzondering en de eerste antigendermobilisaties vonden plaats binnen de conservatieve rand van het katholicisme in België. Die oogstten echter weinig bijval en kwamen in België pas zeer recentelijk echt van de grond, nadat deze thema's massaal in het vizier kwamen van rechts en extreemrechts. Als gevolg hiervan is de focus van deze campagnes verschoven van een religieus engagement naar een meer politiek engagement.

2.1. De katholieke hiërarchie en het katholieke middenveld

In tegenstelling tot veel Europese en Latijns-Amerikaanse landen omarmde de Katholieke Kerk in België de antigendercampagnes niet meteen. Daarom dat de echte mobilisaties in België zo lang op zich lieten wachten. Terwijl bepaalde randgroeperingen van het katholieke middenveld in België al in een heel vroeg stadium bij deze strijd betrokken raakten, hield de kerkelijke hiërarchie zich bewust afzijdig, afgezien van de publicatie van enkele verklaringen en persberichten over bepaalde ethische kwesties. Die afzijdigheid was voornamelijk het gevolg van het standpunt dat kardinaal Danneels had ingenomen (Mettepenningen & Schelkens, 2015) en dat door zijn opvolgers werd overgenomen, met uitzondering van Mgr. Léonard. In dit stadium is het nog te vroeg om te weten welke lijn de nieuwe primaat van de Belgische kerk, Mgr. Terlinden, zal volgen, maar we mogen niet vergeten dat hij van 2021 tot 2023 vicaris-generaal was van het aartsbisdom Mechelen-Brussel voordat hij door de paus werd gekozen om het roer van de kerk in België over te nemen.

Met Mgr. Léonard aan het hoofd van de kerk in België (2010-2015) had de Katholieke Kerk echter een andere koers kunnen varen. Hij stond immers bekend om zijn conservatieve

standpunten (Arcq & Sägesser, 2011) en zijn benoeming was het resultaat van een strategische keuze om de kerk in België dichter bij de standpunten van het Vaticaan te brengen. In 2011 benoemde paus Benedictus XVI hem tot lid van de Pauselijke Raad voor de Bevordering van de Nieuwe Evangelisatie, een strategisch orgaan voor de toenmalige conservatieve herovering van Rome. Niet verrassend liep André-Joseph Léonard tijdens zijn ambtstermijn mee in de Mars voor het Leven van 2011, een jaar nadat de marsen in België werden hervat. Hij nam ook heel wat standpunten in, vanaf de kansel, in de media en in zijn geschriften, over onderwerpen als homoseksualiteit, abortus en euthanasie.

Deze poging tot een conservatieve ommekeer voor de kerk in België werkte echter niet. De timing was niet goed, want de meeste ethische hervormingen waren al aangenomen voordat Mgr. Léonard aantrad en zijn tijd als aartsbisschop van Mechelen-Brussel laat ons achter met de herinnering aan een kloof tussen de evolutie van de samenleving en een primaat wiens standpunten onbegrijpelijk zijn voor het merendeel van het publiek. Zijn ambtstermijn heeft echter ook de aanwezigheid en ruimte van bepaalde conservatieve randgroeperingen versterkt, met name onder de nieuwe gemeenschappen, die in veel landen een sleutelrol spelen in de antigendermobilisaties. De intussen gepensioneerde Mgr. Léonard blijft kritisch ten aanzien van de ethische hervormingen in België en is vanuit het zuiden van Frankrijk nog steeds een inspiratie voor deze groepen, maar ook voor de conservatieve randgroeperingen van het katholicisme in Frankrijk.

Vandaag vertoont de Belgische Katholieke Kerk extreme contrasten. De beperkte betrokkenheid van de Belgische bisschoppen bij een reactionaire aanpak van ethische kwesties heeft geleid tot openingen op het hoogste niveau, met name over homoseksualiteit. De bisschop van Antwerpen, Mgr. Bonny, nam in vergelijking met de standpunten van de Kerk een aantal progressieve standpunten in. Vlak voor de gezinssynode van 2015 stuurde de bisschop een brief naar het Vaticaan waarin hij pleitte voor een andere benadering van euthanasie, in-vitrofertilisatie en echtscheiding (Bonny, 2014). In 2016 riep Mgr. Bonny in het boek *Please? Thank you! Sorry...* (Bonny, Burggraeve & Van Alst, 2016) op tot het zegenen van homoseksuele relaties en in 2021 uitte hij openlijk kritiek op een beslissing van de Congregatie voor de Geloofsleer volgens dewelke vertegenwoordigers van de Katholieke Kerk geen verbintenissen tussen personen van hetzelfde geslacht mogen zegenen. Bovendien kondigden de Vlaamse bisschoppen in 2022 de ontwikkeling van een pastoraal programma voor homoseksuelen aan, met de opzet van een aanspreekpunt 'Homoseksualiteit en Geloof' en de invoering van een liturgie voor de zegening van relaties tussen personen van hetzelfde geslacht⁴⁶. Op die beslissing kwam vanuit katholieke antigenderkringen in heel veel landen kritiek, waar Mgr. Bonny en de Vlaamse bisschoppen nu als 'zwart schaap' worden gezien, net als de kerk van Duitsland, waarmee de Antwerpse prelaat nauwe banden onderhoudt. Ondanks conservatieve druk werden de bisschoppen in het noorden van het land niet veroordeeld door het Vaticaan en genieten ze zelfs de relatieve steun van hun hiërarchie⁴⁷. In Wallonië zette ook het bisdom Luik de deur op een kier. In 2015 organiseerde het vicariaat Evangelie et Vie een voormiddag rond "Homosexualité. Osez en parler..." (Homoseksualiteit.

⁴⁶ <https://www.cathobel.be/2022/09/leglise-flamande-cree-des-points-de-rencontre-homosexualite-et-foi/>

⁴⁷ De doctrine-uitspraak die de zegening van verbintenissen tussen personen van hetzelfde geslacht toestaat en die in december 2023 door de Congregatie voor de Geloofsleer werd gepubliceerd, lijkt dus een bevestiging van Rome te zijn van de lijn die de Vlaamse bisschoppen volgen.
<https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2023/12/18/0901/01963.html#fr>

Durf erover te praten) met de medewerking van verschillende verenigingen (Fondation Ihsane Jarfi, Communauté du Christ Libérateur, Sida Sol). In 2021 maakte het bisdom een brochure over het onthaal van homoseksuelen⁴⁸, die Mgr. Delville in juli van dat jaar aan paus Franciscus overhandigde. En in 2022 bevatte een fototentoonstelling over gezinnen in de kloostergang van de kathedraal portretten van gezinnen met ouders van hetzelfde geslacht. Toen die portretten werden vernield, grepen de diocesane diensten in om dergelijke daden openlijk te veroordelen, op te roepen tot tolerantie en hun verontschuldigen aan te bieden aan de twee gezinnen⁴⁹.

We stellen evenwel vast dat veel antigenderactoren in België beweren katholiek te zijn en/of betrokken te zijn binnen de kerk. Sommige parochies en gemeenschappen staan er bovendien om bekend conservatieve waarden na te streven. Tot slot is het, zonder vooruit te lopen op het beleid en de standpunten van hun instellingen, opvallend dat de meeste academici die de antigendercampagnes steunen verbonden zijn aan katholieke universiteiten. De katholieke wereld is dus nog steeds een broedplaats van het antigenderactivisme, ook al hebben deze actoren over het algemeen een complexe, zelfs gespannen relatie met hun autoriteiten.

Bij de religieuze ordes moeten we ook het geval van de Vlaamse priester en psychiater René Stockman vermelden, voormalig generaal-overste van de congregatie Broeders van Liefde. Hij is immers, samen met Mgr. Léonard, een van de weinige Belgische kerkelijken die een zekere zichtbaarheid geniet. Hij schreef een opmerkelijk artikel over dit onderwerp met als titel "Gender, een gevaarlijke dwaling" (Stockman, 2020)⁵⁰. Dit artikel, dat doet denken aan de doxa van het Vaticaan, veroorzaakte verontwaardiging in Vlaanderen. Het volgt op een sterk gemediatiseerd geschil in 2017 tussen de Belgische tak van de orde en haar Romeinse hiërarchie (en dus overste Stockman). Die Belgische tak had namelijk besloten om euthanasie onder bepaalde voorwaarden toe te staan in de psychiatrische instellingen die onder zijn verantwoordelijkheid vallen, wat in strijd is met de officiële standpunten van de Katholieke Kerk die op hetzelfde moment werden herhaald in een boek dat mee door de generaal-overste werd geschreven (Stockman, Calmeyn, Eneman, De Dijn, 2017). De Belgische tak werd al snel tot de orde geroepen door de Vaticaanse autoriteiten en in 2020 besloot de Congregatie voor de Geloofsleer dat de psychiatrische instellingen onder het beheer van de Belgische tak van Broeders van Liefde zich niet als katholiek mogen voorstellen. Interessant is dat René Stockman, hoewel hij generaal-overste blijft tot 2024, in 2023 door paus Franciscus van al zijn taken is ontheven.

Tot slot mogen we ook de aanwezigheid in de marge van de Katholieke Kerk van de Priesterbroederschap Sint Pius X niet vergeten, waaruit het Civitas Instituut is ontstaan. Deze groep, die zeer zichtbaar was tijdens de mobilisatie tegen het openstellen van het huwelijk in Frankrijk, staat bekend om zijn extreem conservatieve standpunten. Hoewel deze groep, die in 2016 een politieke partij werd, de meeste van haar activiteiten in Frankrijk ontplooit, is haar leider, Alain Escada, een Belg die in 2023 deelnam aan de anti-EVRAS-mobilisaties. In datzelfde

⁴⁸ <https://www.cathobel.be/2021/12/accueil-des-demandes-de-personnes-homosexuelles-le-diocese-de-liege-edite-une-brochure/>

⁴⁹ <https://www.cathobel.be/2022/10/homophobie-a-liege-la-vive-condamnation-de-lepiscopat/>

⁵⁰ Zie ook Bonnewyn (2012), Timmermans (2012), Dijon (2015).

jaar besloot de Franse regering de Franse afdeling van de organisatie te ontbinden na antisemitische opmerkingen tijdens de zomeruniversiteit⁵¹.

2.2. Het rechtse spectrum

In hun hoofdstuk uit 2017 gaan Sarah Bracke, Wannes Dupont en David Paternotte (2017) op zoek naar de kiemen van wat uiteindelijk de antigendercampagnes in België zouden worden. Hoewel die in die tijd vooral werden geassocieerd met het conservatief katholicisme, onderzochten de auteurs ook hun mogelijke politieke weerslag. In die tijd vond het antigenderdiscours amper weerklank bij de politieke partijen, die grotendeels verstek gaven voor de antigendercampagnes. In Vlaanderen bijvoorbeeld⁵², een bastion van het politiek katholicisme, beschrijven ze aan de ene kant een christendemocratische partij die terughoudend is om een conservatief electoraat te mobiliseren dat gedecimeerd is en dat geëvolueerd is op een aantal ethische kwesties, en aan de andere kant een extreemrechts dat grotendeels focust op onafhankelijkheid en dat gender en seksualiteit liever benadert vanuit een homo- en femonationalistisch perspectief (Puar, 2007; Farris, 2017). Vlaams extreemrechts werd bovendien geconfronteerd met een bevolking die de kerk van België grotendeels associeert met een vorm van Belgisch paternalisme, wat het moeilijk maakt om een retoriek met religieuze accenten over te nemen.

Het is ongetwijfeld op het politieke niveau dat we de voorbije jaren de meeste veranderingen zien. Hoewel de politieke partijen zowat overal in Europa belangrijke spelers zijn geworden in de antigendermobilisaties (Paternotte, 2023), is deze trend vooral duidelijk in België, waar zich aan weerszijden van de taalgrens belangrijke veranderingen hebben voorgedaan. Terwijl de partijen uit christendemocratische hoek grotendeels gespaard lijken te zijn gebleven van het antigenderfenomeen, ondanks het verzet tegen de uitbreiding van het recht op abortus en twijfels over EVRAS (dit zijn eerder traditionele vormen van moreel conservatisme), tonen andere rechtse partijen daarentegen steeds meer belangstelling voor deze thema's. Als gevolg daarvan hebben antigenderideeën steeds meer ingang gevonden in het discours van extreemrechtse partijen, maar ook binnen Vlaams nationalistisch rechts en Franstalig liberaal rechts.

Een snelle lezing van de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen van 2019 bevestigt die indruk en laat zien dat er op dat moment niet veel programmatorisch werd geïnvesteerd in het antigenderdiscours. Vlaams Belang vermeldde de term 'gender'⁵³ bijvoorbeeld maar één keer wanneer het stelt dat een ingenieursdiploma van grotere waarde is voor onze samenleving dan een diploma genderstudies en voorstelt om de financiering van studies te rationaliseren op basis van hun 'nut voor de samenleving' en hun 'kwaliteit'. N-VA en MR gebruikten de term dan weer op een positieve manier, ter ondersteuning van hun streven om seksueel en intrafamiliaal geweld of genitale verminking te bestrijden en de rechten van intersexe personen te verdedigen⁵⁴.

⁵¹ https://www.lemonde.fr/societe/article/2023/10/04/le-gouvernement-a-acte-la-dissolution-de-l-organisation-catholique-integrisme-civitas_6192387_3224.html

⁵² In het hoofdstuk wordt nergens iets gezegd over de Franstalige politieke partijen.

⁵³ Vlaams Belang (2019) *op. cit.*, p. 75.

⁵⁴ N-VA (2019), *op. cit.*, p. 50.

De politieke verspreiding van het antigenderdiscours is dus een zeer recent fenomeen en de periode 2022-2023 kan in dat verband worden gezien als een kantelmoment. Dat kantelmoment kwam er naar aanleiding van de debatten over wokisme. Die triggerden een ongekende politieke en mediabelangstelling die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot de verspreiding van antigenderideeën in België. Er zijn twee mogelijke verklaringen voor het ontstaan en de versnelling van deze politieke initiatieven. Er is duidelijk sprake van een besmetting tussen extreemrechts en de traditioneel rechtse rand (Brown, Mondon & Winter, 2021 ; Moffitt, 2022). We zien ook de toenemende effecten van de verspreiding en import van discours, strategieën en polemieken die vaak hun oorsprong vinden in Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten (Maly, 2018).

Ten eerste lijkt een besmetting tussen de verschillende segmenten van rechts, in het bijzonder tussen rechts en extreemrechts (Cammaerts, 2018), een sleutelrol te spelen in de verspreiding van het antigenderdiscours in België. Deze vormen van besmetting kunnen in de eerste plaats worden verklaard door een logica van communicerende vaten, daar waar verschillende rechtse partijen met elkaar in dialoog treden en elkaar ontmoeten. De Vlaamse politieke elites komen bijvoorbeeld vaak uit dezelfde studentenkringen, zijn lid van dezelfde organisaties, ontmoeten elkaar tijdens politieke debatten en hebben vaak contact met elkaar (dit geldt ook voor de politieke elites van Franstalig rechts). Daarnaast zijn er aan weerszijden van de taalgrens verscheidene overlopers tussen de verschillende rechtse en extreemrechtse partijen. Die ontmoetingen en verschuivingen helpen verklaren waarom de verschillende antigenderstandpunten van de rechtse partijen niet zozeer het resultaat zijn van duidelijke ideologische verschillen, maar eerder van een verschillende mate van overname van hetzelfde discours, vooral in Vlaanderen. In plaats van nationalistisch rechts en extreemrechts te zien als twee gesloten ruimtes, zou het daarom empirisch correcter zijn om ze te zien als actoren die dezelfde politieke ruimte delen (Mudde, 2010), met verschillen, geschillen, een zekere vijandigheid en zelfs afwijzing, maar ook affiniteiten en zowel ideologische als persoonlijke banden.

Ten tweede kan dit fenomeen ook worden verklaard door de toenemende import van discours, polemieken en strategieën uit het buitenland (Froio & Ganesh, 2019; Nissen, 2022). De invloed van Nederland en Frankrijk ligt voor de hand, zowel omwille van hun culturele nabijheid (het Franse discours kan bijvoorbeeld worden overgenomen door Franstalige Belgen) als omwille van de verwevenheid van internationale netwerken (verschillende Vlaamse extreemrechtse actoren staan zeer dicht bij hun Nederlandse en Franse tegenhangers). Er zijn echter ook invloeden van verder weg, zoals het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en, in toenemende mate, Hongarije. Het debat over wokisme wordt bijvoorbeeld sterk beïnvloed door het discours dat in de Verenigde Staten is ontstaan, terwijl het anti-trans discours deels zijn oorsprong vindt in het Verenigd Koninkrijk. En we zien dat Hongarije steeds meer fungeert als hub en geldschietter. Hoewel er zeer zeker sprake is van rechtstreekse invloeden kunnen Franse en Nederlandse actoren ook zelf beïnvloed worden door wat er in deze landen gebeurt, waardoor er dus ook sprake is van een onrechtstreekse invloed. Tot slot merken we op dat Vlaamse actoren regelmatig betrokken zijn bij allerlei internationale initiatieven over deze thema's en bij de activiteiten van hun respectieve parlementaire fracties in het Europees Parlement.

Extreemrechts speelt vanzelfsprekend een belangrijke rol in de verspreiding van het antigenderdiscours in België. Die invloed verschilt echter aan weerszijden van de taalgrens.

Terwijl Vlaams Belang een van de belangrijkste spelers van de Vlaamse politiek is geworden, blijft de partij Chez Nous (Biard, 2023), die in oktober 2021 na een interne opstand binnen de Parti Populaire werd opgericht, electoraal zwak. Hoewel de partij wordt gesteund door Vlaams Belang, Rassemblement National en de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders, en ondanks haar groeiende aanwezigheid op Franstalige campussen, heeft ze momenteel slechts een beperkt mobilisatievermogen en functioneert ze voornamelijk via social media. In deze context stelt ze regelmatig kwesties aan de kaak die verband houden met gender en seksualiteit, zoals de financiering van dit onderzoek⁵⁵. Vlaams Belang daarentegen lijkt een centrale rol te spelen in de verspreiding van het antigenderdiscours in België. In 2017 wijdde Tom Van Grieken hier een hoofdstuk aan in een van zijn boeken onder de titel "Gender: geen probleem, maar wel problematisch". Om het standpunt van de partij te begrijpen, zoomen we in op drie ontwikkelingen.

Ten eerste moeten we kijken naar de evolutie van het discours van Vlaams Belang over gender- en seksualiteitsthema's gedurende de laatste twintig jaar, waarbij we verwijzen naar de generatievernieuwing binnen de partij en de introductie van een femonationalistisch (Rabhari, 2020; Gustin, 2023) en homonationalistisch (Freud & Bosch, 2020) discours. Vlaams Belang is immers lange tijd de politieke partij geweest die zich het hevigst verzette tegen wetgevende initiatieven om de rechten van vrouwen (zoals abortus) en LGBTQI+-personen (zoals het openstellen van het huwelijk voor partners van hetzelfde geslacht of het toestaan van adoptie door leden van deze gemeenschappen) uit te breiden. De komst van Tom Van Grieken aan het hoofd van de partij betekende echter een belangrijke generatievernieuwing, met merkbare gevolgen voor deze thema's. Zo pleit de partij niet langer voor de afschaffing van het homohuwelijk en stelt ze het recht op abortus niet langer expliciet ter discussie, hoewel ze zich verzet tegen elke verlenging van de wettelijke termijn van twaalf weken⁵⁶. Tegelijkertijd heeft Vlaams Belang zijn discours bijgesteld en volgt het nu een meer femonationalistische en vooral homonationalistische lijn om zijn doelen in verband met immigratie en de strijd tegen de islam kracht bij te zetten⁵⁷. Dit discours is erop gericht de problemen in verband met seksisme en homohaat bewust bij de moslimgemeenschap te leggen om die te stigmatiseren, bijvoorbeeld door te beweren dat seksueel geweld een van de gevolgen is van het migratiebeleid. Door zo'n bocht te maken, kan Vlaams Belang zich profileren als een partij die opkomt voor vrouwenrechten en LGBTQI+-personen, terwijl ze tegelijk deze nieuwe discursieve accenten verzoent met een beleid gericht tegen migranten en moslims (Dhoest, 2021).

Ten tweede heeft Vlaams Belang, als gevolg van de concurrentiedynamiek binnen Vlaams rechts, een sleutelrol gespeeld in het verspreiden van het antigenderdiscours naar andere rechtse partijen. Die dynamiek is vooral merkbaar in verband met genderthema's en, meer recent, in verband met het wokisme.

Ten derde heeft de extreemrechtse partij de import van het antigenderdiscours uit Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten gestimuleerd. Dat was onder meer het geval na de rekrutering van Dries Van Langenhove en zijn verkiezing tot parlements lid in 2019 (Biard

⁵⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=432684429030452&set=a.231863165779247>

⁵⁶ <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/vlaams-belang-wil-belangenconflict-inroepen-rond-abortuskwestie>

⁵⁷ Sommige leden van Vlaams Belang gingen zelfs zo ver dat ze de [aanval op transgenderpersonen](#) op Twitter veroordeelden en wezen op de buitenlandse afkomst van de aanvallers. https://twitter.com/FDW_VB/status/1525758673754243073

en Govaerts, 2023; Maly, 2019). Sinds 2020 - en misschien zelfs daarvoor - post Dries Van Langenhove regelmatig antigender- en antitransvideo's op zijn persoonlijke YouTube kanaal⁵⁸ en zijn vertrek uit het federale parlement begin 2023 heeft hem nog meer vrijheid gegeven om zich uit te spreken en te handelen. Zoals blijkt uit zijn gebruik van de term 'genderideologie' hanteert Van Langenhove duidelijk een internationaal antigenderdiscours en importeert hij een aantal buitenlandse polemieken zoals het protest tegen het vertellen van verhalen door dragqueens in de Verenigde Staten, Frankrijk en Canada, en de verbanning van regenboogvlaggen in Spanje. De stijl (documentaires, podcasts) en intellectuele verwijzingen zijn duidelijk internationaal geïnspireerd en zijn gekenmerkt door een verlangen om de nationale politiek achter zich te laten en zich steeds meer toe te leggen op de metapolitiek. Ze illustreren bovendien de internationalisering van het extreemrechtse discours in België.

Tot slot zijn de extreemrechtse partijen niet de enige die actief antigenderdiscours gebruiken en verspreiden. Ook andere **rechtse** partijen spelen een steeds grotere rol in de ontwikkeling van dergelijke polemieken, vooral sinds 2022. Hoewel deze polemieken in de verkiezingsprogramma's weinig of niet in concrete beloften worden vertaald⁵⁹, zorgt het publieke discours van verschillende politieke leiders, zelfs op het hoogste niveau, er mee voor dat bepaalde ideeën verder ingang vinden in België. Met dit soort discours willen de Franstalige liberalen waarschijnlijk vooral vermijden dat ze rechts worden ingehaald en er een extreemrechtse partij in Franstalig België zou ontstaan. Een andere ambitie van hun leiders is om het publieke debat op centrum-links rechtser te maken, terwijl ze hun hegemonie op rechts consolideren. Het landschap is heel anders in Vlaanderen, waar het publieke discours duidelijk rechts is en linkse stemmen het vaak moeilijk hebben om zich te laten horen. Voor nationalistisch rechts maakt het gebruik van dit soort discours deel uit van een poging om het debat toe te spitsen op identiteit, wat hen meer stemmen zou kunnen opleveren, en om te concurreren met extreemrechts. Hoewel dit discours tot nu toe weinig weerklank vond bij Franstalig rechts, wordt het vandaag gretig overgenomen door een breed scala aan politieke actoren in het noorden van het land.

⁵⁹ Vooral bij MR, dat in zijn programma voor de verkiezingen van 2024 controversiële uitspraken over deze thema's vermijdt.

Hoofdstuk 3: Brussel, mondiale hoofdstad van antigenderorganisaties⁶⁰

Brussel is de belangrijkste thuisbasis van de Europese instellingen. De stad is daarom een geliefkoosd doelwit van transnationale antigenderorganisaties, die de afgelopen vijftien jaar actief zijn geweest in de Europese instellingen en waarvan sommige een zetel hebben geopend in Brussel of Straatsburg. Zoals Joke Wiercx en Alison Woodward al aantoonde in verband met organisaties voor gelijkheid (2004), is er echter weinig interactie tussen deze internationale ngo's en de Belgische verenigingen en is hun impact op de situatie in België beperkt. Die situatie, waarbij de organisaties los van elkaar lijken te staan, moet echter goed worden opgevolgd, omdat deze Europese ontwikkelingen af en toe hun weerslag vinden in België, deze organisaties in ons land snel gegroeid zijn en er Belgische actoren bij betrokken zijn. Dit hoofdstuk schetst eerst het Europese antigenderlandschap, de manieren waarop deze organisaties werken en hun invloed op Europees niveau. Tot slot wordt gepeild naar de risico's voor België aan de hand van het voorbeeld van het recht op euthanasie en de rol van ADF International en andere antigenderactoren in de zaak Tom Mortier.

1. Overzicht van Europese antigenderorganisaties

Zoals hierboven al werd aangehaald, stellen we een toenemende transnationalisering van de conservatieve belangenbehartiging van de antigendercampagnes vast, met 2013 als kantelmoment in de geschiedenis van deze mobilisaties. Dit zien we ook in Europa, waar twee gebeurtenissen - de verwerping van het Estrela-rapport en het Europese burgerinitiatief One of Us - een keerpunt betekenden in de ontwikkeling van een transnationale infrastructuur en de vestiging van antigender-ngo's in Brussel.

Ten eerste verwierp het Europees Parlement in 2013 het zogenaamde Estrela-rapport (genoemd naar de Portugese Europarlementariër verantwoordelijk voor dit dossier) over seksuele en reproductieve rechten⁶¹. Deze tekst moest de lidstaten aanmoedigen om een beter overheidsbeleid te voeren op het gebied van anticonceptie, gezondheid van moeders, abortus, seksuele voorlichting, autonomie van jongeren en gezondheid van vrouwen, in de hoop dat de Europese Unie een voortrekkersrol in deze domeinen zou opnemen⁶². Dat het rapport niet werd goedgekeurd, was een stevige klap voor de progressieve actoren en ontkrachtte grotendeels de teleologische visie volgens dewelke vooruitgang bij de opbouw van Europa noodzakelijkerwijs vooruitgang impliceert op het gebied van seksuele en reproductieve rechten (Mondo & Close, 2019; Peiro Trapero, 2021). Het gaf ook een bemoedigend signaal aan de antigenderactoren, die dit als een eerste bekroning van hun inspanningen zagen.

Rond diezelfde periode verzamelde One of Us, een Europees burgerinitiatief dat in 2012 werd opgestart, een indrukwekkend aantal handtekeningen. Het doel van dit initiatief was om in de

⁶⁰ Dit deel is gebaseerd op een deel van de analyse van Datta & Paternotte (2023).

⁶¹ In plaats van het Estrela-rapport keurde het Europees Parlement een resolutie van 235 woorden goed, voorgesteld door de Europese Volkspartij, die herhaalde dat seksuele en reproductieve rechten de bevoegdheid zijn van de afzonderlijke staten.

⁶² Het Matic-rapport over seksuele en reproductieve rechten, vernoemd naar de Kroatische Europarlementariër Fred Matic, geeft zowat het tegenovergestelde signaal in vergelijking met het Estrela-rapport. Het werd in juni 2021 met een grote meerderheid aangenomen door het Europees Parlement en getuigt van een geringere invloed van de antigenderactoren in vergelijking met 2013, die steeds meer beperkt blijft tot extreemrechts.

Europese Unie een verbod uit te vaardigen op de financiering van activiteiten die de vernietiging van menselijke embryo's veronderstellen, in het bijzonder met betrekking tot de domeinen van onderzoek, ontwikkelingshulp en volksgezondheid, en om op de langere termijn het menselijke embryo beter te beschermen. Dit initiatief, dat kan rekenen op de steun van heel wat nationale pro-life organisaties, groeide uit tot de gelijknamige federatie en in een paar maanden tijd zagen nog drie andere organisaties het licht: het Agenda Europe-netwerk, CitizenGo en Ordo Iuris.

Vandaag bestaat het Europese antigenderlandschap uit een complexe constellatie van actoren die nauwe samenwerkingsrelaties onderhouden, maar die net als de progressieve actoren ook met elkaar in een beperkt veld concurreren. Die groepen zijn dikwijls op dezelfde manier georganiseerd en gaan op dezelfde manier te werk (Ayoub & Stoeckl, 2024) en zijn vaak gevestigd in Brussel en/of Straatsburg, hoewel sommige liever op het nationale niveau werken en alleen naar Brussel of Straatsburg reizen wanneer dat nodig is (Zacharenko, 2016, 2020). Deze actoren kunnen in vier categorieën worden onderverdeeld: Europese afdelingen van Amerikaanse christelijk-rechtse organisaties, Europese organisaties die de afgelopen vijftien jaar zijn opgericht, organisaties die rechtstreeks verbonden zijn aan een religieuze instelling of beweging en tot slot politieke initiatieven. Om hun acties te coördineren hebben deze groepen verschillende fora en ontmoetingsplaatsen opgezet, waar ze met andere soorten actoren (religieuze, politieke) en met actoren uit andere regio's van de wereld van gedachten kunnen wisselen.

Tabel 1: Overzicht van de voornaamste Europese antigenderorganisaties

Europese afdelingen van Amerikaanse organisaties	Nieuwe Europese organisaties	Organisaties verbonden aan een religieuze instelling of beweging	Politieke initiatieven	Internationale platformen
European Centre for Law and Justice (ECLJ)	CitizenGo	Commissie van Bisschoppenconferenties van de Europese Unie (COMECE)	Mathias Corvinus Collegium (MCC)	Agenda Europe
Alliance Defending Freedom International (ADFI)	Federatie One of Us	Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE)	<i>The European Conservative</i>	Political Network for Values (PNfV)
World Youth Alliance (WYA)	Ordo Iuris/Tradition, Family and Property (TFP)/Federatie Pro Europa Christiana	European Christian Political Movement (ECPM)	New Direction - The Foundation for European Reform	World Congress of Families (WCF)
	Europe for the Family/La Manif Pour Tous		<i>The Brussels Signal</i>	Conservative Political Action Conference (CPAC)
	European Dignity Watch (EDW)			
	Christian Action Research Education (CARE)			

Geheel in lijn met de internationalisering van hun activiteiten (Datta, 2021; Ayoub & Stoeckl, 2024) openden verschillende Amerikaanse christelijk-rechtse organisaties een afdeling in Europa. Drie daarvan spelen een belangrijke rol op Europees niveau: het European Centre for Law and Justice (ECLJ)⁶³, Alliance Defending Freedom International (ADFI)⁶⁴ en World Youth Alliance (WYA)⁶⁵. ECLJ en ADFI zijn gespecialiseerd in juridisch activisme en 'strategic litigation' (strategische procesvoering). ECLJ is een uitloper van het American Center for Law and Justice (ACLJ), met als voorzitter Jay Sekulow (hij is ook een van de advocaten van Donald Trump), dat ook steunpunten opende in Moskou met het Slavic Center for Law and Justice en in Nairobi met het East African Center for Law and Justice. Het ECLJ wordt geleid door jurist Gregor Puppincx en is gevestigd in Straatsburg. Het komt tussen bij de Raad van Europa, de Europese Unie en de Verenigde Naties in Genève. Als voorvechter op het vlak van abortus voerde het centrum campagne tegen het Estrela-rapport en trad het op als juridisch referent voor het Europese burgerinitiatief One of Us (Mondo, 2018). In de afgelopen jaren publiceerde het verschillende rapporten die de geloofwaardigheid van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens ondermijnen. Alliance Defending Freedom brengt advocaten en juristen samen en is al tientallen jaren de juridische arm van het conservatieve activisme in de Verenigde Staten. In de loop der jaren opende het wereldwijd kantoren onder de naam ADF International (ADFI). De organisatie opereert sinds 2014 in Europa, vanuit haar kantoren in Brussel, Genève, Londen, Wenen en Straatsburg. Tot slot profileert World Youth Alliance (WYA) zich als een jongerenorganisatie, met een uitgesproken focus op de menselijke waardigheid. Haar standpunten liggen dicht bij die van de katholieke sociale leer en de samenstelling van haar bestuursorganen weerspiegelt ook die ideologische raakpunten. Net daarom was ze ook betrokken bij de antigendermobilisaties. WYA heeft een steunpunt op elk continent en het Europese steunpunt is gevestigd in Brussel.

Naast deze organisaties met Amerikaanse roots doken er in Europa de afgelopen vijftien jaar heel veel nieuwe antigenderorganisaties op, waarvan er verschillende vooral actief zijn in Europa. CitizenGo⁶⁶, dat in 2013 werd opgericht, is misschien wel de bekendste. Deze organisatie werd opgericht in Madrid als een conservatief online petitieplatform en is geleidelijk uitgegroeid tot een volwaardige organisatie voor belangenbehartiging met vijftien vestigingen in heel wat Europese landen (Duitsland, Frankrijk, Hongarije, Italië, Polen, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en andere), de Verenigde Staten, Latijns-Amerika en Kenia. De samenstelling van haar bestuursorganen weerspiegelt niet alleen haar centrale positie in de antigenderwereld maar ook haar nauwe banden met het World Congress of Families.

One of Us⁶⁷, de Europese Federatie voor het leven en de menselijke waardigheid, werd opgericht in het verlengde van het gelijknamige Europese burgerinitiatief onder impuls van conservatieve politici zoals de Spanjaard Jaime Mayor Oreja (Partido Popular) en de Italiaan Carlo Casini (Unione dei Democratici Cristiani e Democratici di Centro). De federatie verenigt antiabortusverenigingen over het hele continent. In 2019 lanceerde ze een cultureel platform en observatorium dat individuen en organisaties die bekend zijn in antigenderkringen samenbrengt. Ze gebruikte de kerk van de Paters van het Allerheiligste Sacrament in Elsene,

⁶³ <https://eclj.org/>

⁶⁴ <https://adfinternational.org/>

⁶⁵ <https://wya.net/>

⁶⁶ <https://www.citizenngo.org/nl>

⁶⁷ <https://oneofus.eu/>

gelegen achter het Europees Parlement, als hoofdkwartier om het initiatief op Europese schaal te coördineren en is nu gevestigd in Saint-Ghislain (België).

De Poolse organisatie Ordo Iuris Institute for Legal Culture (Ordo Iuris-OI)⁶⁸ werd opgericht in 2013 en is onderdeel van het transnationale netwerk van Braziliaanse oorsprong Tradition, Family and Property (TFP) (Datta, 2020). In Polen heeft deze organisatie, dankzij haar nauwe banden met de vroegere regering onder leiding van PiS, de aanzet gegeven tot maatregelen zoals de antiabortuswet van 2016 en anti-LGBT-zones, en heeft ze ook een hogeronderwijsinstelling geopend, het Collegium Intermarium⁶⁹. Na verschillende pogingen die werden tegengewerkt door lokale mobilisaties, vooral door leden van de Poolse diaspora van het collectief Solidarity Action Brussels, slaagde Ordo Iuris er uiteindelijk in om een steunpunt te openen in de Europese hoofdstad en is, via het TFP-netwerk, aanwezig in een twaalfstal Europese landen. TFP heeft ook een permanente vertegenwoordiging in Brussel onder leiding van de Duitse hertog Paul von Oldenburg, onder de naam Fédération Pro Europa Christiana⁷⁰.

Tot slot moeten we drie organisaties vermelden die vandaag minder actief lijken te zijn of de Europese instellingen hebben verlaten. Europe pour la Famille/Europe for Family is een uitloper van La Manif pour Tous, dat voornamelijk toezicht wilde houden op de stemming van Franse Europarlementsleden. European Dignity Watch werkt al enkele jaren als Europese lobby in Brussel en organiseert jaarlijks een Europese academie voor belangenbehartiging om een nieuwe generatie antigenderactivisten op te leiden. De organisatie wordt al geruime tijd geleid door Sofia Kuby, de dochter van Gabriele Kuby, een van de auteurs die het antigenderdiscours hielp ontwikkelen en verspreiden. Sofia Kuby werd benoemd tot directeur strategische betrekkingen en vorming bij ADFI. De Britse ngo CARE (Christian Action Research Education)⁷¹ heeft al lange tijd een steunpunt in Brussel en nam deel aan verschillende antigendercampagnes op het niveau van de EU en de Raad van Europa. Deze Anglicaans geïnspireerde organisatie onderhield banden met andere ngo's van protestantse oorsprong (vooral Amerikaanse) en met vertegenwoordigers van de Anglicaanse Kerk in Brussel. Het lijkt erop dat CARE sinds de Brexit niet langer actief is in Brussel.

De derde categorie bestaat uit organisaties die officieel verbonden zijn aan een religieuze instelling of beweging, in de eerste plaats de Rooms-Katholieke Kerk. De belangrijkste speler op dit niveau is de Commissie van Bisschoppenconferenties van de Europese Unie (COMECE)⁷². Die omvat volgens haar statuten ook de Belgische Bisschoppenconferentie. Krachtens artikel 17 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie dat voorziet in een "open, transparante en regelmatige dialoog" met de kerken en de religieuze, levensbeschouwelijke en niet-confessionele organisaties, onderhoudt de COMECE bevoorrechte betrekkingen met de Europese instellingen en kon zij op bepaalde momenten bijdragen aan de bevordering van antigenderstandpunten binnen de Europese Unie. De organisatie biedt ook onderdak aan de Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE)⁷³, die door de sociale leer van de kerk geïnspireerde gezinsverenigingen samenbrengt

⁶⁸ <https://en.ordoiuris.pl/>

⁶⁹ <https://collegiumintermarium.org/en/home-english>

⁷⁰ <https://auxiliumchristianorum.org/>

⁷¹ <https://care.org.uk/>

⁷² <https://www.comece.eu/>

⁷³ <https://www.fafce.org/>

en een gezinsvriendelijk beleid op Europees niveau wil bevorderen. Deze organisatie bestaat uit verschillende figuren en organisaties die in hun eigen land bekend staan om hun antigenderactivisme. Naast deze twee katholieke organisaties is er nog de European Christian Political Movement (ECPM)⁷⁴, die begin jaren 2000 werd opgericht. Deze organisatie werd opgericht als Europese politieke partij en staat historisch gezien dicht bij de Nederlandse Hervormde Kerk en de ChristenUnie en Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Door de jaren heen stelde de ECPM zich ook open voor andere christelijke denominaties en overkoepelt ze verschillende minderheidsstromingen van het politiek christianisme.

Tot slot geven we nog mee dat er in Brussel heel wat organisaties gevestigd zijn die een veelal politieke insteek hebben en die onder andere antigenderinitiatieven ontplooiën. Dit fenomeen, waarvan de ontwikkeling moet worden opgevolgd, gaat gepaard met een grotere betrokkenheid van politieke actoren bij deze mobilisaties, zoals in het vorige hoofdstuk werd beschreven. In dat verband zijn er vijf initiatieven en organisaties die het vermelden waard zijn, waarvan de eerste twee intrinsiek verbonden zijn met het internationale zichtbaarheidsbeleid van de Hongaarse regering. In november 2022 opende het Mathias Corvinus Collegium (MCC)⁷⁵, een Hongaarse hogeronderwijsinstelling die zeer dicht bij de regering in Boedapest staat, een steunpunt in Brussel. Deze organisatie verwelkomt niet alleen studenten en onderzoekers die geïnteresseerd zijn in Europese vraagstukken, maar doet ook dienst als think tank en organiseert heel veel evenementen over actuele onderwerpen (zoals gezin, LGBTQI-rechten of wokisme) met als doel het Europese politieke proces te beïnvloeden. Ten tweede opende *The European Conservative*⁷⁶, dat in 2008 in Nederland werd opgericht door het Center for European Renewal en vandaag gevestigd is in Boedapest, in februari 2023 een steunpunt in Brussel. Dit mediakanaal ontving naar verluidt in totaal 4,2 miljoen euro subsidie van de Hongaarse overheid⁷⁷. In dezelfde ideologische sfeer organiseerde het Amerikaanse project National Conservatism, dat verbonden is aan de Edmund Burke Foundation, in maart 2022 in Brussel een conferentie over de toekomst van de natiestaat in Europa⁷⁸ en in april 2024 ook de veelbesproken conferentie 'Preserving the Nation-State in Europe'⁷⁹. Ook de Brusselse think tank New Direction - The Foundation for European Reform⁸⁰, een politieke stichting verbonden aan de European Conservatives and Reformists Party (ECR), rapporteert regelmatig over antigenderinitiatieven. Tot slot werd in 2023 in Brussel een nieuw medium geboren om te concurreren met magazines als *Politico* en *EU Observer: The Brussels Signal*⁸¹. Dit medium volgt duidelijk een rechtse redactionele lijn.

⁷⁴ <https://www.ecpm.info/>

⁷⁵ <https://brussels.mcc.hu/>

⁷⁶ <https://europeanconservative.com/>

⁷⁷ <https://www.szabadeuropa.hu/a/tobb-mint-1-6-milliardba-kerult-a-magyar-adofizetoknek-egy-brusszeli-angol-nyelvu-jobboldali-hirportal/32507210.html?nocache=1&fbclid=IwAR10nv97JzAWE1SgurgXtBggnysnp5kV4UkEUCEjykbqRq0ddoMTd6z6QU>

⁷⁸ <https://nationalconservatism.org/natcon-brussels-2022/> Er vonden ook conferenties plaats in Glen Cove (2016), Londen (2019), Washington (2019), Rome (2020), Orlando (2021), Miami (2022), Londen (2023) en Washington (2024).

⁷⁹ <https://nationalconservatism.org/natcon-brussels-2/about/>

⁸⁰ <https://newdirection.online/>

⁸¹ <https://brusselssignal.eu/>

2. Internationale fora

Deze groepen coördineren hun acties via verschillende fora, waar ze ook andere soorten actoren en collega's uit andere delen van de wereld ontmoeten. De drie belangrijkste internationale fora van de antigenderbeweging zijn het World Congress of Families (WCF), Agenda Europe en het Political Network for Values (PNfV). Deze fora zijn een aanvulling op de informele banden die ontstaan als gevolg van het gezamenlijke lidmaatschap van bepaalde politieke of religieuze organisaties of van persoonlijke en familiebanden. Het is immers niet ongebruikelijk dat sommige actoren in verschillende organisaties zetelen of dat verschillende leden van één familie lid zijn van dezelfde organisatie (bv. partner, kinderen enz.).

Het bekendste forum is het World Congress of Families (WCF), dat in 1997 werd opgericht door Russische en Amerikaanse middenveldorganisaties (Stoeckl, 2020; Ayoub & Stoeckl, 2024) en nu vanuit de Verenigde Staten wordt geleid door de International Organization for the Family (IOF)⁸². De afgelopen jaren richt het WCF zijn pijlen steeds meer op Europa: het organiseerde bijeenkomsten in Georgië (2016), Hongarije (2017), Moldavië (2018) en Italië (2019), grotendeels gesteund en gefinancierd door de overheden van de betrokken landen. Op de bijeenkomst van 2019 in Verona (Italië) slaagde het WCF erin om de belangrijkste Europese stromingen van alternatief rechts en extreemrechts samen te brengen, samen met Russische prominenten, leiders van Amerikaans christelijk rechts en katholieke actoren die openlijk kritisch staan tegenover het Vaticaan. Het evenement kreeg echter veel negatieve media-aandacht en er werden massale protesten tegen georganiseerd (Kalm & Meeuwisse, 2020; Graff & Korolczuk, 2022). Bovendien dwongen de geopolitieke ontwikkelingen in 2022, met de Russische invasie van Oekraïne en de internationale veroordeling die daarop volgde, de organisatoren van het WCF om hun Russische partners te laten vallen en nieuwe horizons te verkennen. Om al die redenen vond de laatste editie in oktober 2022 plaats in Mexico, waar hoogwaardigheidsbekleders van christelijk rechts uit de VS, Mexico en andere Latijns-Amerikaanse landen samenkwamen. Opvallende afwezige was Rusland, maar ook Europa was minder talrijk vertegenwoordigd.

Het Agenda Europe-netwerk is helemaal tegenovergesteld georganiseerd. Het is een los en zeer discreet netwerk van meer dan 300 organisaties en individuen uit ruim 30 Europese landen die nauwe banden hebben met de katholieke hiërarchie. Het houdt sinds 2013 jaarlijks besloten bijeenkomsten. Bij Agenda Europe zijn transnationale en nationale antigender-ngo's, conservatieve academici en ambtenaren van Europese en nationale overheden betrokken, maar ook behoorlijk wat actoren van christelijk rechts in de VS. Die actoren worden geïnspireerd door een gemeenschappelijk manifest getiteld *Restoring the Natural Order: an Agenda for Europe*. Tijdens de bijeenkomsten van Agenda Europe, die alleen voor leden toegankelijk zijn, ontwikkelde en coördineerde het netwerk zijn transnationale strategieën en lanceerde het meer dan vijftien beleidsinitiatieven in heel Europa (Datta, 2018). Dit netwerk lijkt tegenwoordig veel minder actief te zijn.

Het Political Network for Values (PNfV)⁸³ zet zich in om politieke actoren, zoals parlementsleden en ministers, dichterbij het pro-life en pro-familie middenveld te brengen. De organisatie richt zich op Europa en Amerika (met een steeds grotere openheid naar Afrika)

⁸² <https://www.profam.org/>

⁸³ <https://politicalnetworkforvalues.org/en/>

en houdt regelmatig strategiesessies, onder meer om abortus te beperken, te voorkomen en uiteindelijk te verbieden en om de verspreiding van het huwelijk tussen partners van hetzelfde geslacht een halt toe te roepen. Deze vereniging werd net als One of Us opgericht door de voormalige Spaanse minister Jaime Mayor Oreja en wordt momenteel voorgezeten door de Chileense extreemrechtse politicus José Antonio Kast. De vorige president van Hongarije, Katalin Novák, had de leiding over de vereniging van 2019 tot 2022, terwijl ze ook minister was in de regering van Victor Orbán. De verschillende raden van het PNfV tonen aan hoe dicht zijn netwerken en banden met de belangrijkste antigenderorganisaties zijn. Na bijeenkomsten in het hoofdkwartier van de Verenigde Naties in New York (2014), het Congres van de Verenigde Staten in Washington (2018), het Europees Parlement in Brussel (2017, met steun van de parlementaire fractie van de Europese Volkspartij), het Congres van de Republiek Colombia in Bogota (2019) en de Hongaarse Academie voor Wetenschappen in Boedapest (2022), vond de laatste bijeenkomst van dit netwerk plaats op het hoofdkwartier van de Verenigde Naties in New York (november 2023).

De Conservative Political Action Conference (CPAC)⁸⁴ is de grootste conferentie van conservatief rechts in Amerika sinds 1974. Het is sinds kort ook een nieuwe ontmoetingsplaats voor antigenderactoren en ontplooit nu een deel van zijn activiteiten in Europa, vooral in Hongarije. Deze conferentie ging in 2022, 2023 en 2024 door in Boedapest met de steun van premier Victor Orbán. CPAC-Budapest bracht leidende figuren van Amerikaans rechts samen, zowel van christelijk rechts als van de pro-Trump beweging Make America Great Again (MAGA), evenals belangrijke spelers van extreemrechts en Europese antigenderorganisaties. In 2023 draaiden verschillende panels rond wokisme en demografie onder de titel 'Make Babies not War'.

3. Actiemiddelen

Op Europees niveau hebben de antigenderactoren gaandeweg vier specifieke actiemiddelen ontwikkeld: streven naar formele erkenning, belangenbehartiging en traditionele lobbycampagnes, supranationale instellingen in diskrediet brengen en infiltratie.

Ten eerste hebben deze organisaties, als nieuwe spelers op het Europese toneel, er alles aan gedaan om hun geloofwaardigheid te bestendigen, wat inhoudt dat ze officieel door de Europese instellingen worden erkend. Om dat mogelijk te maken, roept het manifest *Restoring the Natural Order* de leden van Agenda Europe op om een erkenning aan te vragen bij de internationale instellingen (Datta, 2018), waarna verschillende van deze ngo's zich hebben aangemeld bij het transparantieregister van het Europees Parlement, en om een officiële erkenning te bekomen van de VN of de Raad van Europa. Deze aanpak heeft gemengde resultaten opgeleverd: terwijl sommige organisaties erin slaagden om zich als gerespecteerde gesprekspartners te vestigen, werden andere afgewezen of waren ze het onderwerp van controverse in de media (Datta, 2021).

Deze actoren werden vervolgens ingeschakeld in het Europese besluitvormingsproces door middel van traditionele vormen van belangenbehartiging en lobbying. Ze gebruiken dezelfde juridische, belangenbehartigings- en campagnetechnieken als progressieve actoren en vertonen, afgezien van hun waarden en politieke eisen, veel gelijkenissen met de andere

⁸⁴ <https://www.cpachungary.com/en/>

organisaties van het Europese antigenderlandschap. Een van deze actoren is een subgroep gespecialiseerd in gerechtelijke strategieën: ADFI, ECLJ en Ordo Iuris (Yamin, Andion & Datta, 2018 ; Relano Pastor, 2021; Datta, 2020). Tot slot zijn sommigen erin geslaagd Europese financiering te pakken te krijgen (Datta, 2021).

Deze actoren spelen echter een soort van dubbelspel met de Europese instellingen (Mos, 2018). Terwijl ze zich bezighouden met een of andere vorm van belangenbehartiging binnen die instellingen willen ze die immers ook in diskrediet brengen, in navolging van de aanklachten tegen de Europese elites die geregeld in hun discours terugkomen (Kuhar & Paternotte, 2017). Zo verklaarden de organisatoren van het Europese burgerinitiatief One of Us, nadat ze op een baanbrekende manier gebruikmaakten van een mechanisme waarin de Europese wet voorziet, de afwijzing van hun verzoek door de Commissie door te stellen dat de Europese instellingen vijandig staan tegenover de christelijke belangen en waarden. Ook ECLJ publiceerde de afgelopen jaren verschillende rapporten die de legitimiteit en onpartijdigheid van internationale instellingen zoals de VN (2021) en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (2020 en 2023) in twijfel trekken. Omwille van dit dubbelspel dat ze spelen ten aanzien van de Europese instellingen stellen verschillende onderzoekers vraagtekens bij hun engagement en vragen ze zich af of deze actoren niet moeten worden gezien als inimici curiae wanneer ze zaken voor het gerecht brengen (Relano Pastor, 2021) of als schakels van een 'conservatieve niet-civiele samenleving' (Ruzza, 2021).

Tot slot hebben deze actoren ook geprobeerd te infiltreren in de Europese instellingen door er hun bondgenoten binnen te loodsen zodat ze standpunten zouden innemen die dichterbij hun doelen liggen. Ze steunden bovendien de invoering van verschillende nieuwe functies, zoals die van speciaal gezant voor de bevordering van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging buiten de EU (Datta, 2018). Hoewel de eerste persoon die in deze functie werd aangesteld en zijn kortstondige opvolger bekend staan om hun nauwe banden met het antigendermilieu, lijkt de huidige speciaal gezant evenwel geen enkele band met deze organisaties te hebben.

4. Een echte institutionele aanwezigheid, zij het met een tot nu toe beperkte impact

Zoals al in het eerste hoofdstuk werd aangehaald, zijn antigendercampagnes niet langer voorbehouden aan religieuze actoren of actoren uit het middenveld, maar worden ze vandaag aangestuurd door gemengde netwerken, met onder andere actoren uit de politieke wereld en het bestuursmilieu. Die trend laat zich ook voelen op Europees niveau, waar we zien dat ambtenaren van de Europese instellingen en Europarlementariërs bij bepaalde mobilisaties een sturende rol hebben gespeeld. Hoewel die connecties voor de antigenderactoren nog niet tot grote overwinningen hebben geleid op Europees niveau, zorgen ze er wel mee voor dat deze campagnes vast voet krijgen in Europa, meer bepaald binnen de drie belangrijkste instellingen.

Zo vonden de antigendermobilisaties weerklank bij bepaalde actoren in het Europees Parlement. Deze actoren oefenden hun politieke invloed binnen deze instelling uit via twee verschillende kanalen: ten eerste dat van een aantal katholieke politici binnen de Europese Volkspartij en ten tweede dat van de populistische rechtse en extreemrechtse fracties: Identity and Democracy en de European Conservatives and Reformists Group. De weg die parlementair rechts is ingeslagen, is echter van beperkt nut gebleken omdat deze actoren nu

een minderheid vormen binnen de Europese Volkspartij en ze zijn er daarom niet in geslaagd om progressieve vooruitgang tegen te houden of nieuw beleid te initiëren. Tegelijkertijd zijn populistische en extreemrechtse politieke krachten echter op de voorgrond getreden wat betreft antigenderthema's, wat een nieuw spoor opent om deze eisen naar voren te schuiven. Op Europees niveau zijn verschillende van deze partijen, gegroepeerd in de European Conservatives and Reformists Group (ECR) en Identity and Democracy (ID) in het Europees Parlement en misschien ook Patriots for Europe, bondgenoten geworden van de antigenderorganisaties en organiseren ze regelmatig evenementen en initiatieven over deze thema's.

Die ontwikkelingen hebben een belangrijke invloed gehad op de debatten in het Europees Parlement. In sommige gevallen zijn deze politieke partijen ook aan de macht gekomen op nationaal niveau, hetzij als leider van bepaalde regeringen of als interne of externe partners in regeringscoalities. Deze politieke veranderingen hebben ook steeds meer impact op de werking van de Europese Raad, die een nieuw platform is geworden om op het EU-beleid te wegen. Polen en Hongarije probeerden ook om politieke documenten tussen de EU en bepaalde ontwikkelingslanden⁸⁵ of de kinderrechtenstrategie van de Europese Unie te blokkeren onder het voorwendsel dat de term 'gender' werd genoemd.

Tot slot richten de antigenderactoren hun pijlen zelfs op de Europese Commissie, zij het schijnbaar minder intensief. Ze trachtten ook hun invloed te vergroten en bondgenoten in de Commissie te krijgen, zoals blijkt uit de poging om Rocco Buttiglione, een politicus van Italiaans katholiek rechts, te benoemen tot Eurocommissaris voor Justitie in 2004. Hoewel die benoemingspoging mislukte, is het wel zo dat verschillende andere commissarissen in het verleden nauwe banden hadden met antigenderactoren en hun ideeën. We merken bovendien op dat de invloed van de antigenderactoren niet beperkt blijft tot het college van commissarissen en dat deze actoren ook steunpunten proberen op te zetten binnen de bestuursstructuur van de Commissie. Naast verscheidene individuele toenaderingen boekten deze actoren bijvoorbeeld al gedeeltelijk succes door de functie van speciaal gezant voor de bevordering van de vrijheid van godsdienst buiten de EU in het leven te roepen. Dit idee, dat ontstond tijdens een evenement dat ADFI in het Europees Parlement organiseerde, werd overgenomen door de Commissie, die de invoering van deze nieuwe functie aankondigde tijdens een bezoek van de voorzitters van de drie instellingen aan het Vaticaan in 2016 (EPF, 2017).

5. Euthanasie, een thema dat België in het buitenland op de kaart zet

Het baanbrekende karakter van zijn euthanasiewetgeving, zowel op het vlak van de decriminalisering in het algemeen als de toegang voor minderjarigen, onderscheidt België van andere landen. Zij willen ofwel meer weten over de situatie in België, ofwel proberen om een hervorming die zich als een olievlek zou kunnen verspreiden in te dijen. België is dus een studieplek en een strategisch strijdtoneel geworden voor actoren die wereldwijd actief zijn en zich verzetten tegen de decriminalisering van euthanasie.

⁸⁵ <https://www.euractiv.com/section/africa/news/eu-and-acp-finalise-post-cotonou-treaty-after-two-year-delay/>

De Belgische casus kan rekenen op heel wat aandacht in de internationale pers, die vooral wil informeren, maar hier en daar ook kritisch is, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de artikelen van journaliste Rachel Aviv in *The New Yorker*⁸⁶. België wordt ook regelmatig in internationale antigendermedia genoemd in verband met euthanasie. Die interesse creëert extra manoeuvreerruimte voor de tegenstanders van de Belgische euthanasiewetgeving, van wie de publicaties in het buitenland worden gelezen en vertaald. Ze worden bovendien geregeld uitgenodigd om in andere landen over dit onderwerp te komen spreken. Bovendien wordt vaak een Belgische spreker uitgenodigd om op antigenderfora in het buitenland over euthanasie te komen spreken.

Euthanasie is ook een stokpaardje van de transnationale antigender-ngo's in België, met Alliance Defending Freedom International voorop. Naast een video over een ziekenhuis in Doornik publiceerde deze organisatie in 2022 de white paper *The legalization of euthanasia and assisted suicide: An inevitable slippery slope*⁸⁷. Dit document zoomt meer bepaald in op de Belgische wetgeving en de meeste verwijzingen naar België op de website van ADFI hebben betrekking op euthanasie⁸⁸. Vooral in samenwerking met andere organisaties zoals het European Centre for Law and Justice en Ordo Iuris steunde ADFI Tom Mortier in zijn zaak tegen dokter Wim Distelmans, medevoorzitter van de Federale controle- en evaluatiecommissie euthanasie en pleitbezorger voor het recht op euthanasie. Ter herinnering: Tom Mortier, lector chemie aan de KUL (campus Limburg), legde klacht neer tegen Wim Distelmans bij de Orde van Geneesheren en de Rechtbank van Brussel nadat hij vernomen had dat Distelmans euthanasie op zijn moeder had uitgevoerd wegens ongeneeslijk psychisch lijden. Deze klacht werd door het Openbaar Ministerie afgewezen. In 2018 stemde het Europees Hof voor de Rechten van de Mens er echter mee in om de zaak te onderzoeken en aanvullende vragen aan België te stellen. Het Hof deed uitspraak in oktober 2022 en oordeelde dat de Belgische wet niet in strijd was met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, behalve wat betreft de controle van euthanasiebeslissingen achteraf, vanwege het gebrek aan onafhankelijkheid van de controle-instantie en de traagheid van de gerechtelijke procedure. Zowel nationale als internationale antigenderorganisaties waren blij met de beslissing en beschreven dit als een overwinning voor het recht op leven.

⁸⁶ <https://www.newyorker.com/magazine/2015/06/22/the-death-treatment>

⁸⁷ <https://adfinternational.org/the-legalization-of-euthanasia-and-assisted-suicide/>

⁸⁸ <https://adfinternational.org/?s=belgium&lang=e>

Bevindingen

Vertrekkend van het in 2017 verschenen hoofdstuk over de situatie in België, geschreven door Sarah Bracke, Wannes Dupont en David Paternotte, tracht dit rapport de evolutie van de antigendercampagnes in België te schetsen en de belangrijkste keerpunten van de afgelopen vijf jaar in kaart te brengen. Die schets toont aan dat de situatie is veranderd. Die verandering lijkt het gevolg te zijn van de grotere aantrekkingskracht van de mobilisaties, die focussen op uiteenlopende doelen en thema's en uitgaan van een dispaaraat kluwen van actoren.

Ten eerste zien we dat steeds meer actoren deze thema's naar zich toe trekken om zo meer zichtbaarheid te krijgen in de samenleving. Al die actoren grijpen deze thema's aan om verschillende redenen en met verschillende doelen voor ogen en het is dus niet eenvoudig om het ontstaan van een kerngroep of een bepaald organisatieprincipe vast te stellen. Het lijkt integendeel te gaan om een wirwar van actoren, waarvan de onderlinge verbanden niet meteen duidelijk zijn. Een belangrijk aandachtspunt is evenwel dat het zwaartepunt van deze mobilisaties verschoven is van het religieuze kamp naar de politieke arena. Deze mobilisaties ontstonden immers historisch gezien bij de conservatieve randgroeperingen van de Katholieke Kerk in België en kregen, behalve onder Mgr. Léonard toen die Primaat van België was, beperkte steun van de kerkelijke hiërarchie, wat hun geringe impact helpt verklaren. De afgelopen jaren hebben andere actoren echter het voortouw genomen bij de mobilisaties. Hoewel ze nog banden hebben met conservatieve katholieke randgroeperingen, zijn ze politiek assertief geworden en bevinden ze zich rechts van het politieke spectrum. Zowel in het noorden als in het zuiden van het land grijpen ze deze thema's steeds vaker aan om aan zichtbaarheid te winnen. Dit gebeurt onder impuls van een tweeledig fenomeen van internationale beïnvloeding en besmetting tussen rechts en extreemrechts binnen een gemeenschappelijke ideologische ruimte. In Vlaanderen draagt deze dynamiek, die tot uiting komt in de concurrentie tussen nationalistisch rechts en extreemrechts, bij aan de politisering van genderthema's, die centraal komen te staan in het debat en dus een geliefkoosd doelwit zijn geworden. Dankzij die transformatie, die het gevolg is van een uitwaaiende internationale trend, krijgen dergelijke campagnes bij ons een nieuw elan.

Daarnaast zien we ook dat de doelen diverser worden, met alle gevolgen van dien voor de ontwikkeling van de mobilisaties. De Belgische antigendercampagnes, die lange tijd beperkt bleven tot thema's als abortus, de wettelijke erkenning van homoseksualiteit en seksuele voorlichting, omvatten nu een breder scala aan thema's, waardoor ze een diverser publiek kunnen bereiken. We merken evenwel op dat frontale aanvallen op dit moment eerder zeldzaam zijn en dat deze actoren vaker de kaart van het gevaarlijk 'hellend vlak' en van perverse effecten trekken, kenmerkend voor reactionaire discours (Hirschman, 1991). Drie van deze thema's verdienen hier extra aandacht. Allereerst creëren transthema's, en dan vooral de herziening van de wet in 2017, een ruimte die bevorderlijk is voor mobilisatie omdat, in tegenstelling tot eerdere hervormingen, België niet langer uit de pas loopt met de internationale ontwikkeling van de antigendercampagnes, die ook steeds meer hun pijlen richten op de rechten van transpersonen. Ten tweede trekt de euthanasiewetgeving door haar baanbrekende karakter een aantal buitenlandse actoren aan die deze ontwikkelingen beter willen begrijpen om ze tegen te kunnen gaan en die tijd en middelen willen investeren om de Belgische wetgeving in te dijken of aan banden te leggen om te voorkomen dat ze zich internationaal verspreidt. Tot slot creëren de recente debatten over het wokisme, die de

debatten over gender verder verdiepen en uitbreiden naar andere thema's zoals racisme of de verdediging van het milieu, een momentum dat de ontplooiing en het opzetten van dergelijke campagnes kan stimuleren, vooral in de aanloop naar de verkiezingen.

Het is in het licht van die vaststellingen dat de Belgische casus in perspectief moet worden geplaatst. Hoewel België lange tijd immuun leek voor antigenderinitiatieven, is dit niet langer het geval en de redenen voor de beperkte ontwikkeling van deze campagnes zijn misschien niet meer zo sterk als vroeger. De context is immers in amper een paar jaar tijd radicaal veranderd, waardoor deze debatten in een stroomversnelling zijn geraakt en we dus de rest van de wereld inhalen. Tegelijkertijd zien we dat er nog steeds een groot verschil is tussen het noorden en het zuiden van het land en dat maar weinig initiatieven effectief de taalgrens oversteken. Hoewel hun doelen vaak dezelfde zijn en hun argumenten vergelijkbaar zijn, verschillen de netwerken van actoren in Vlaanderen en Franstalig België en lijken ze meer beïnvloed te worden door wat er buiten onze grenzen gebeurt, met een duidelijk effect van internationale verspreiding, althans wat de circulatie van deze discours en mobilisaties betreft. Hoewel België een voedingsbodem blijft voor intellectuele productie over antigenderthema's, blijft die productie grotendeels onbekend in eigen land en ambiëren de meeste van die auteurs een internationale carrière of verhuizen ze naar het buitenland.

Tot slot wijzen we, naast de actieve betrokkenheid van vrouwen in deze strijd, op de duidelijke generatievernieuwing binnen deze mobilisaties. We stellen vast dat de antigendercampagnes niet alleen het werk zijn van de oudere generatie die moeite heeft om de veranderingen in de samenleving bij te houden, zoals sommige sociaaldemografische studies suggereren, maar grotendeels - en in toenemende mate - door zeer jonge activisten worden aangestuurd. Dit fenomeen verklaart voor een groot deel het succes van de Marsen voor het Leven in Brussel, die er eigenlijk zijn gekomen op initiatief van een paar twintigers. Zoals blijkt uit de voorbeelden van Schild en Vrienden of de partij Chez Nous lijken ook conservatieve en extreemrechtse studentenverenigingen een periode van vernieuwing door te maken. Door naar eigen zeggen de strijd aan te binden met progressieve bewegingen die de academische wereld in een wurggreep houden, kunnen deze groepen de antigenderstandpunten vaste voet geven in België. Hoewel België lange tijd immuun is gebleven voor de antigendercampagnes, lijkt daar nu dus verandering in te zijn gekomen. En omdat vandaag ook jonge activisten mee op de bres staan, zou dit nieuwe hoofdstuk er wel eens een van lange adem kunnen zijn.

Referenties

- Adak, Sevgi (2021) "Expansion of the Diyanet and the politics of the family in Turkey under AKP rule", *Turkish Studies*, vol. 22, nr. 2, p. 200-221.
- Arcq, Étienne et Sägesser, Caroline (2011) "Le fonctionnement de l'Église catholique dans un contexte de crise", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 2112-2113.
- Avanza, Martina (2018). "Plea for an Emic Approach Towards 'Ugly Movements': Lessons from the Divisions within the Italian Pro-Life Movement", *Politics & Governance*, vol. 6, nr. 3, p. 112-125.
- Awondo, Patrick, Bouilly, Emmanuelle en N'Diaye, Marième (2022) "L'anti-genre en Afrique : une catégorie globale en pratiques", themanummer van *Politique africaine*, nr. 168.
- Ayoub, Phillip et Stoeckl, Kristina (2024) *Global Resistances to SOGI Rights: Actors, Claims, and Venues of Contestation*, New York: NYU Press.
- Bassi, Serena en Lafleur, Greta (2022). "Introduction: TERFs, gender-critical movements and postfascist feminisms", *TSQ: Transgender Studies Quarterly*, vol. 9, nr. 3, p. 311-333.
- Béraud, Céline en Portier, Philippe (2015), *Métamorphoses catholiques : Acteurs, enjeux et mobilisations depuis le mariage pour tous*, Parijs: Éditions de la Maison des sciences de l'Homme.
- Biard, Benjamin (2023) "Le parti Chez Nous", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 2579-2580.
- Biard, Benjamin en Govaert, Serge (2023) "Schild & Vrienden", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 2566-2567.
- Bloc, Fabienne en Piette, Valérie (2016) *Jouissez sans entraves ? Sexualité, citoyenneté et liberté*, Brussel: Éditions du CAL.
- Bodur Ün, Marella en Arikan, Harun (2022) "Europeanization and de-Europeanization of Turkey's gender equality policy: the case of the Istanbul Convention", *Journal of common market studies*, vol. 60, nr. 4, p. 945-962.
- Bonnewyn, Olivier (2012), "Gender, qui es-tu ?", in Clavier, Paul (dir.), *Gender, qui es-tu ?*, Parijs: Éditions de l'Emmanuel, p. 163-229.
- Bonny, Johan (2014) *Église et famille*, Namen/Parijs: Éditions jésuites en Parijs: Éditions Salvator.
- Bonny, Johan, Burggraeve, Roger en Van Alst, Ilse (2016) *Mag ik? Dank je. Sorry*, Tielt: Lannoo.
- Bracke, Sarah, Wannas Dupont en David Paternotte (2017) "No Prophet Is Accepted in His Own Country: Catholic Anti-gender Activism in Belgium", in Roman Kuhar en David Paternotte (dir.), *Anti-gender campaigns in Europe. Mobilizing against equality*, Londen: Rowman & Littlefield International, p. 41-58.
- Bracke, Sarah en Paternotte, David (2016) "Unpacking the Sin of Gender", *Religion & Gender*, vol. 6, nr. 2, p. 143-154.
- Bréban, Émilie en Vanderpelen, Cécile (2015) "Pourquoi le ventre des femmes est-il sacré ? Quand les catholiques belges s'engagent contre l'IVG (de 1990 à nos jours)", *Sextant*, nr. 31, p. 223-138.
- Brown, Katy, Mondon, Aurélien en Winter, Aaron (2023) "The far right, the mainstream and mainstreaming: Towards a heuristic framework", *Journal of political ideologies*, vol. 28, nr. 2, p. 162-179.
- Bruyère, Lynn, Crosetti, Anne-Sophie, Faniel, Jean en Sägesser, Caroline (dir.) (2019) *Piliers, dépillarisation et clivage philosophique en Belgique*, Brussel: CRISP.

- Buss, Doris (1998) "Robes, Relics and Rights: The Vatican and the Beijing Conference on Women", *Social & legal studies*, vol. 7, nr. 3, p. 339-363.
- Buss, Doris (2004) "Finding the Homosexual in Women's Rights", *International feminist journal of politics*, vol. 6, nr. 2, p. 257-284.
- Büyükgöze, Selime (2023) "Strategies of discrediting: attacks on feminist activists in Turkey", *Gender & development*, vol. 31, nr. 1, p. 197-215.
- Cabral Grinspan, Mauro, Eloit, Ilana, Paternotte, David en Verloo, Mieke (2023) "Varieties of TERFness", themanummer van *Digest. Journal of Diversity and Gender Studies*.
- Cammaerts, Bart (2018) "The mainstreaming of extreme right-wing populism in the Low Countries: What is to be done?", *Communication culture & critique*, vol. 11, nr. 1, p. 7-20.
- Case, Mary Anne (2012) "After Gender the Destruction of Man - The Vatican's Nightmare Vision of the Gender Agenda for Law", *Pace Law Review*, vol. 31, p. 802-817.
- Case, Mary Anne (2019) "Trans Formations in the Vatican's War on 'Gender Ideology'", *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, vol. 43, nr. 4, p. 639-664.
- Corrêa, Sonia (2022a). "Ideología de género. Una genealogía de la hidra", in Marta Cabezas Fernández en Cristina Vega Solís (dir.) *La reacción patriarcal : Neoliberalismo autoritario, politización religiosa y nuevas derechas*, Barcelona: Bellaterra, p. 83-112.
- Corrêa, Sonia (dir.) (2022b), *Anti-gender politics in Latin America in the pandemic context*, Rio de Janeiro: Sexuality Policy Watch.
- Corrêa, Sonia, House, Claire en Paternotte (2023) "Dr. Frankenstein's hydra: Contours, meanings, and effects of anti-gender politics", in Peter Aggleton, Rob Cover, Carmen Logie, Christy Newman, Richard Parker (dir.), *Routledge Handbook on Sexuality, Gender, Health and Rights*, Londen: Routledge.
- Corredor, Elizabeth (2019) "Unpacking 'Gender Ideology' and the Global Right's antigender countermovement", *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, vol. 43, nr. 4, p. 614-638.
- Crosetti, Anne-Sophie (2023), "À la maison ou dans la rue. La place des femmes dans le mouvement pro-vie belge", *Clio*, nr. 58, p. 141-160.
- Crosetti, Anne-Sophie en De Ganck, Tommy J. (2016) "Thérèse Hargot, la 'Catho compatible'", *ORELA*, <https://o-re-la.ulb.be/analyses/item/1731-th%C3%A9r%C3%A8se-hargot-la-catho-compatible.html>
- Damour, Franck (2017) "Le transhumanisme, une idée chrétienne devenue folle ?", *Études*, nr. 4240, p. 51-62.
- Damour, Franck, Deprez, Stanislas en Romele, Alberte (2020), "Introduction", in Franck Damour, Stanislas Deprez en Alberte Romele (dir.), *Le transhumanisme : une anthologie*, Parijs: Hermann.
- Datta, Neil (2018) *Restoring the Natural Order: The religious extremists' vision to mobilize European societies against human rights on sexuality and reproduction*, Brussel: European Parliamentary Forum on Population & Development.
- Datta, Neil (2020) "Démographie", *La Revue nouvelle*, nr. 5, p. 38-42.
- Datta, Neil (2021) *Tip of the Iceberg*, Brussel: European Parliamentary Forum on Population & Development.
- Datta, Neil en Paternotte, David (2023) "'Gender Ideology' Battles in the European Bubble", in Gionathan Lo Mascolo (dir.), *The Christian Right in Europe*, Bielefeld: Transcript, p. 37-56.
- Deleixhe, Martin en Paternotte, David (2024) "Qu'est-ce que l'antiwokisme?", themanummer van *La revue nouvelle*, 4.
- Della Sudda, Magali (2022) *Les nouvelles femmes de droite*, Marseille: Hors-d'atteinte.
- De Wever, Bart (2023) *Over woke*, Gent: Borgerhoff & Lamberigts.

- Dhoest, Alexander (2021) "Eastern others: Homonationalism in the Flemish press", *International communication gazette*, vol. 83; nr. 6, p. 616-635.
- Dijon, Xavier (2015) "Quel avenir pour l'altérité sexuelle ? Les préalables d'un discernement social", *Nouvelle revue de théologie*, vol. 137, nr. 3, p. 371-387.
- Dugast, Aurore (2019) *Jérôme Lejeune: La liberté du savant*, Paris/Perpignan: Artège.
- Dupont, Wannes (2014) "Catholics and Sexual Change in Flanders", in Gert Hekma en Alain Giambi (dir.), *Sexual Revolutions*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 81-96.
- Dupuis-Deri, Francis (2022) *Panique à l'université : Rectitude politique, wokes et autres menaces imaginaires*, Montréal: Lux
- Faludi, Susan (1991) *Backlash: The Undeclared War against American Women*, New York: Crown Publishing Group.
- Faniel, Jean, Gobin, Corinne en Paternotte, David (2020) *Se mobiliser en Belgique : Raisons, cadres et mobilisations*, Louvain-la-Neuve: Academia L'Harmattan.
- Farris, Sara (2017) *In the name of women's rights: The rise of femonationalism*, Durham: Duke University Press.
- Favier, Anthony (2014). "Les catholiques et le genre. Une approche historique", in Laure Bereni en Matthieu Trachman (dir.). *Le genre: Théories et controverses*, Parijs: Presses universitaires de France, p. 45-60.
- Franklin, Sarah (2022) "Gender as a proxy: Diagnosing and resisting carceral genderisms", *European journal of women's studies*, vol. 29, nr. 1S, p. 132S-139S.
- Froio, Caterina en Ganesh, Bharath (2019) "The transnationalisation of far right discourse on Twitter: Issues and actors that cross borders in Western European democracies", *European societies*, vol. 21, nr. 4, p. 513-539.
- Gallot, Fanny en Pasquier, Romain (2018) "L'école à l'épreuve de la 'théorie du genre' : les effets d'une polémique", *Cahiers du genre*, nr. 65, p. 5-16.
- Garbagnoli, Sara (2014) "Le Vatican contre la dénaturalisation de l'ordre sexuel : structure et enjeux d'un discours institutionnel réactionnaire", *Synergies Italie*, nr. 10, p. 145-167.
- Garbagnoli, Sara en Prearo, Massimo (2017) *La croisade anti-genre*. Parijs: textuel.
- Godefridi, Drieu (2013) *De la violence de genre à la négation du droit*, Brussel: Texquis.
- Godefridi, Drieu (2015) *La loi du genre*, Parijs: Les belles lettres.
- Godefridi, Drieu (2023), *La violence de genre*, Brussel: Texquis.
- Gomes da Costa, Gustavo (2022) "Politique anti-genre et panique morale au Brésil. L'extrême-droite et le tournant autoritaire dans la politique contemporaine", *Émulations*, nr. 41, p. 43-69.
- Gordon Nogales, Carmen (2018) "Transhumanisme et féminisme : une relecture de Donna Haraway", Paper voorgesteld tijdens ETHConf 2018. Les transhumanismes et leurs récits en question(s) "Quelles histoires pour quels futurs ?", Lille, Frankrijk.
- Graff, Agnieszka (2022) "Jewish perversion as a strategy of domination: The antisemitic subtext of anti-gender discourse", *Journal of modern European history*, vol. 20, n° 3, p. 423-439.
- Graff, Agnieszka en Korolczuk, Elzbieta (2022) *Anti-gender politics in the populist moment*, Londen: Routledge.
- Grzebalska, Weronika, Kováts, Eszter en Pető, Andrea (2017) "Gender as symbolic glue: how 'gender' became an umbrella term for the rejection of the (neo)liberal order", *Krytyka polityczna*, <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>

- Grzebalska, Weronika en Petó, Andrea (2018) "The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland", *Women's studies international forum*, nr. 68, p. 164-172.
- Gustin, Archibald (2023) "Doing gender at the far right. A study of the articulations of nationalism and populism in Vlaams Belang's gender discourses", *Journal of Language and Politics*. <https://doi.org/10.1075/jlp.22163.gus>
- Hamarat, Natasia en Lebeer, Guy (2019) "Parler de l'euthanasie : controverses publiques et dissidences internes. Un regard sur les piliers", in Lynn Bruyère, Anne-Sophie Crosetti, Jean Faniel en Caroline Sägesser (dir.) (2019) *Piliers, dépillarisation et clivage philosophique en Belgique*, Brussel: CRISP, p. 280-265.
- Haraway, Donna (1985) "Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist-Feminism in the 1980s", *Socialist Review*, nr. 80, p. 65-108.
- Hargot, Thérèse (2010) *Pour une révolution sexuelle véritable*, Parijs: François-Xavier de Guibert.
- Hargot, Thérèse (2016) *Une jeunesse sexuellement libérée (ou presque)*, Parijs: Albin Michel.
- Hargot, Thérèse (2020) *Qu'est-ce qui pourrait sauver l'amour ?*, Parijs: Albin Michel.
- Herbrand, Cathy (2006) "L'adoption par les couples de même sexe", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 1911-1912.
- Hines, Sally (2020) "Sex wars and (trans) gender panics: identity and body politics in contemporary UK feminism", *Sociological Review*, vol. 68, nr. 4, p. 699-717.
- Hirschman, Albert O. (1991) *The rhetoric of reaction*, Cambridge: Harvard university Press.
- Hoff Sommers, Christina (1994) *Who Stole Feminism? How Women Have Betrayed Women*, New York: Touchstone.
- Jacobs, Katrien (2021) *Radicaal-rechtse seks*. Berchem: EPO.
- Khemilat, Fatima (2018), "Les Journées de retrait de l'école : une mobilisation très relative des musulmans de France" (interview), *Cahiers du Genre*, nr. 65, p. 41-57.
- Kováts, Eszter (2021) "Anti-gender politics in East-Central Europe: Right-wing defiance to West-eurocentrism", *Gender- Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft*, nr. 1, p. 76-90.
- Kováts, Eszter and Pöim, Mari (dir.) (2015) *Gender as Symbolic Glue: The Position and Role of Conservative and Far Right Parties in the Anti-gender Mobilization in Europe*. Brussel/Boedapest: Foundation for European Progressive Studies/Friedrich-Ebert-Stiftung Budapest.
- Kuhar, Roman en Paternotte, David (2017) *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*, Londen: Rowman & Littlefield International.
- Kuhar, Roman en Zobec, Ales (2017) "The anti-gender movement in Europe and the educational process in public schools", *CEPS journal*, vol. 7, nr. 2, p. 29-42.
- Lannoo, Alice, Duchêne, Claire, Godin, Isabelle en Tojerow, Ilan (2023) "Comment (vraiment) généraliser l'Éducation à la Vie Relationnelle, Affective et Sexuelle (EVRAS) à Bruxelles ?", *Brussels Studies*, nr. 183, <https://doi.org/10.4000/brussels.6920>
- Le Dévédec, Nicolas (2021) *Le mythe de l'humain augmenté. Une critique politique et écologique du transhumanisme*, Parijs: Éditions Ecosociété.
- Le Dévédec, Nicolas en Guis, Fany (2013) "L'humain augmenté, un enjeu social", *Sociologies*, online: <http://sociologies.revues.org/4409>
- Mahoudeau, Alex (2022) *La panique woke*, Parijs: textuel.
- Maly, Ico (2018) *Nieuw rechts*, Berchem: EPO.

- Maly, Ico (2019), "New Right metapolitics and the algorithmic of Schild & Vrienden", *Social media + society*, vol. 5, nr. 2, p. 1-15.
- Marques-Pereira, Bérengère (1989) *L'avortement en Belgique: de la clandestinité au débat politique*, Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Marques-Pereira, Bérengère (2021) *L'avortement dans l'Union européenne : Acteurs, enjeux et discours*, Brussel: CRISP.
- Marques-Pereira, Bérengère en Pereira, Sophie (2019) "L'IVG et l'EVRAS en Belgique : une question de citoyenneté", *Chronique féministe*, nr. 123, p. 33-36.
- Martínez, Juliana, Duarte, Ángela en Rojas, María Juliana (2021) *Manufacturing moral panics: Weaponizing children to undermine gender justice and human rights*, Parijs: Global philanthropy project.
- Massei, Simon (2017) "S'engager contre l'enseignement de la « théorie du genre ». Trajectoires sociales et carrières militantes dans les mouvements anti-« ABCD de l'égalité »", *Genre, sexualité & société*, nr. 18, <https://doi.org/10.4000/gss.4095>
- Meier, Petra (2009) "Chapitre VIII – E comme émancipation, égalité et éthique: la société belge en évolution", in Jean Baufrays en Geoffrey Matagne (dir.), *Systèmes politiques et politiques publiques (1968-2008)*, Brussel: Bruylant, p. 253-285.
- Meier, Petra en Motmans, Joz (2020) "Trans laws and constitutional rulings in Belgium: The ambiguous relations between sex and gender", *Politics and Governance*, vol. 8, r.° 3, p. 242-252.
- Mercier, Stéphane (2017) *La philosophie pour la vie. Contre un prétendu « droit de choisir » l'avortement*, Gooik: Quentin Moreau.
- Mettepenningen, Jürgen en Schelkens, Karim (2015) *Godfried Danneels-Biografie*, Borgerhout: Polis.
- Moffitt, Benjamin (2022) "How do mainstream parties 'become' mainstream, and pariah parties 'become' pariahs? Conceptualizing the processes of mainstreaming and Pariahing in the labelling of political parties", *Government and Opposition*, vol. 57, nr. 3, p. 385-403.
- Mondo, Émilie (2018) *European Culture Wars ? Abortion and Human Embryonic Stem Research (1998-2015)*, doctoraatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles.
- Mondo, Émilie en Close, Caroline (2019) "Morality politics in the European Parliament. A qualitative insight into MEPs' voting behaviour on abortion and human embryonic stem cell research", *Journal of European Integration*, vol. 41, nr. 1, p. 105–122.
- Morán Faúndes, José Manuel (2019) "The geopolitics of moral panic: the influence of Argentinian neo-conservatism in the genesis of the discourse of 'gender ideology'", *International Sociology*, vol. 34, nr. 4, p. 402-417.
- Mos, Martijn (2018) "The fight of the Religious Right in Europe: Old whines in new bottles", *European Journal of Politics and Gender*, vol. 1, nr. 3, p. 325–343.
- Mourão Permoser, Julia en Stoeckl, Kristina (2021) "Reframing human rights: the global network of moral conservative homeschooling activists", *Global networks*, vol. 21, nr. 4, p. 681-702.
- Mudde, Cas (2010), "The populist radical right: A pathological normalcy", *West European Politics*, vol. 33, nr. 6, p. 1167-1186.
- Nissen, Annita (2022) *Europeanisation of the Contemporary Far Right Generation Identity and Fortress Europe*, Londen: Routledge.
- Norocel, Ov Cristian en Baluta, Ionela (2023) "Retrogressive mobilization in the 2018 'Referendum for Family' in Romania", *Problems of Post-Communism*, vol. 70, nr. 2, p. 153-162.

- Norocel, Ov Christian en Paternotte, David (2023) "The dis-articulation of anti-gender politics in Eastern Europe", *Problems of Post-Communism*, vol. 70, nr. 2, p. 123-129.
- O' Leary, D. (1997) *The gender agenda. Redefining Equality*, Chicago: Vital Press.
- Paternotte, David (2004) "Quinze ans de débats sur la reconnaissance légale des couples de même sexe", *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 1860-1861.
- Paternotte, David (2011) *Revendiquer le « mariage gay » : Belgique, France, Espagne*, Brussel, Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Paternotte, David (2015) "Blessing the Crowds: Catholic Mobilizations Against Gender in Europe", in Sabine Hark en Paula-Irene Villa (dir.). *Anti-Genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*, Bielefeld: Transcript, p. 129–147.
- Paternotte, David (2021) "Backlash : Une mise en récit fallacieuse", *La revue nouvelle*, nr. 6, p. 11-15.
- Paternotte David (2023) "Victor Frankenstein and his creature : the many lives of 'gender ideology", *International review of sociology*, vol. 33, nr. 1, p. 80-104.
- Paternotte, David en Kuhar, Roman (2018) "Disentangling and locating the "Global Right": Anti-gender activism in Europe", *Politics & Governance*, vol. 6, nr. 3, p. 6-19.
- Paternotte, David en Verloo, Mieke (2021) "De-democratization and the Politics of Knowledge: Unpacking the Cultural Marxism Narrative", *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, vol. 28, nr. 3, p. 556-578.
- Peiro Trapero, Marta (2021) *From Estrela to Matic: The Impact of Rising Anti-Gender Activism on Progressive Groups' Advocacy Strategies*, masterscriptie, Université Libre de Bruxelles.
- Prearo, Massimo (2023) *L'hypothèse néocatholique : Politiques, mouvements et mobilisations anti-genre en Italie*, Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Puar, Jasbir (2007) *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Durham: Duke University Press.
- Ratzinger, Josef en Messori, Vittorio (1985) *The Ratzinger Report. An Exclusive Interview on the State of the Church*, San Francisco: Ignatius Press.
- Relano Pastor, E. (2021) "Christian faith-based organisations as third-party interveners at the European Court of Human Rights", *Brigham Young University Law Review*, vol. 46, nr. 5, p. 1329–1366.
- Ruzza, Carlo (2021) "The institutionalisation of populist political discourse and conservative uncivil society in the European Union", *Nordicom Review*, vol. 42, nr. 1, p. 119–133.
- Shevtsova, Maryna (2023) "Religion, Nation, State, and Anti-Gender Politics in Georgia and Ukraine", *Problems of Post-communism*, vol. 70, nr. 2, p. 163-174.
- Stockman, René (2020) "Gender, een gevaarlijke dwaling", *Acta Medica Catholica*, vol. 89, nr. 1, p. 13-17.
- Stockman, René, Calmeyn, Marc, Eneman, Marc, De Dijn, Herman (2017) *Euthanasie bij psychisch lijden: het hellend vlak dat overslaat?*, Antwerpen: Maklu.
- Susanne, Charles (2016) *L'homme amélioré. Vous avez dit humain?*, Brussel: Éditions du CAL.
- Thurlow, Claire (2022) "From TERF to gender critical: A telling genealogy?", *Sexualities*, online: <https://doi.org/10.1177/13634607221107827>
- Timmermans, Pierre (2012), "Judith Butler et la différence sexuelle", in Clavier, Paul (dir.), *Gender, qui es-tu ?*, Parijs: Éditions de l'Emmanuel, p. 139-161.
- Tomsej, Dimitri en Paternotte, David (2021), "L'adoption de la 'loi trans*' du 25 juin 2017. De la stérilisation à l'autodétermination », *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 2505.

- Torrekens, Corinne (2024) "Political islam in Belgium: From third-country activism to the islamicization of the political debate", in Thomas Jäger en Ralph Thiele (dir.), *Handbook of political islam*, New York: Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-031-46173-6_22
- Torrekens, Corinne en Adam, Ilke (2015) *Belgo-Marocains, Belgo-Turcs. (Auto)portraits de nos concitoyens*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Tudor, Alyosxa (2021) "Decolonizing trans/gender studies: Teaching gender, race and sexuality in times of the rise of the Global Right", *TSQ: Transgender studies quarterly*, vol. 8, nr. 2, p. 238-256.
- Vaggione, Juan Marco (2012) "La "cultura de la vida": desplazamientos estratégicos del activismo católico conservador frente a los derechos sexuales y reproductivos", *Religião & Sociedade*, vol. 30, n° 2, <https://doi.org/10.1590/S0100-85872012000200004>
- Vaggione, Juan Marco (2020) "The conservative uses of law: the Catholic mobilization against gender ideology", *Social Compass*, vol. 67, nr. 2, p. 252-266.
- Van Grieken, Tom (2017) *Toekomst in eigen handen. Opstand tegen de elites*, Brussel: Uitgeverij Egmont.
- Van Wichelen, Thalia, Verhoeven, Emma, Hau, Priscilla (2023) "The genderbread person: mapping media debate about inclusive sexuality education", *Sex Education: Sexuality, Society & Learning*, <https://doi.org/10.1080/14681811.2023.2238189>
- Verdier, Clara (2021) *Les transformations contemporaines du mouvement pro-vie européen : le cas du Prolife European Observatory à Bruxelles*, masterscriptie, EHESS.
- Wiercx, Joke en Woodward, Alison (2004) "Equality policies and transnational social organisation in the European Union", Paper voorgesteld tijdens de workshop 'Gender and European integration', ECPR-Standing Group on the European Union. Second Pan-European Conference on EU politics, Bologna, 24-26 juni 2004.
- Yamin, Alica Ely, Datta, Neil, Andión Ibañez, Ximena (2018) "Behind the drama: The roles of transnational actors in legal mobilization over sexual and reproductive rights", *Georgetown Journal of Gender and the Law*, nr. 19, p. 533–569.
- Zacharenko, Elena (2016) *Perspectives on Anti-Choice Lobbying in Europe: Study for Policy Makers on Opposition to Sexual and Reproductive Health and Rights in Europe*. Brussel: The Greens–European Free Alliance in the European Parliament.
- Zacharenko, Elena (2020) *Anti-Gender Mobilizations in Europe: Study for Policy Makers on Opposition to Sexual and Reproductive Health and Rights (SRHR) in European Institutions*. Brussel: The Greens–European Free Alliance in the European Parliament.